

UNIVERZITET U SARAJEVU
FAKULTET POLITIČKIH NAUKA
ODSJEK SOCIOLOGIJA

*Modeli efikasne organizacije komunikacije u predškolskim ustanovama
za djecu sa poteškoćama*

magistarski rad

Kandidatkinja
Aida Telalagić
Broj indeksa 232/II

Mentor
Prof. dr. Sarina Bakić

Sarajevo, septembar 2023

Sadržaj

Uvod	2
1. Teorijski metodološki pristup radu	4
1.1. Problem istraživanja	4
1.2. Predmet istraživanja	6
1.3. Teorijska osnova istraživanja	6
2. Ciljevi istraživanja	6
2.1. Naučni ciljevi	6
2.2. Društveni cilj	6
3. Sistem hipoteza	6
3.1. Glavna hipoteza	6
3.2. Pomoćne hipoteze	7
4. Metode istraživanja	7
5. Vremenski plan istraživanja	7
Prvi dio	7
Uvod u komunikaciju	7
1.1. Verbalna komunikacija	9
1.2. Neverbalna komunikacija	11
1.3. Verbalna i neverbalna komunikacija u savremenom odgajanju i obrazovanju	13
Razvoj komunikacije kod djeteta	17
1.1. Aspekti komunikacije u odgojno- obrazovnom radu	18
1.2. Preduslovi uspješne komunikacije u ranom periodu (u predškolskoj ustanovi) između odgajatelja i djeteta	20
1.3. Prepreke uspješnoj komunikaciji	21
Drugi dio	22
2. Komunikacija u predškolskoj ustanovi	22
2.1. Poticanje pozitivnih oblika komunikacije u predškolskom periodu	23
2.2. Komunikacijske vještine kao temelj dobrih odnosa	24
2.3. Interpersonalna komunikacija između odgajatelja i djece	25
3. Uloga odgajatelja u promicanju pozitivne komunikacije	26
3.1. Autizam	28

3.2. Pristupi učenicima sa poteškoćama u razvoju razlika između integracije i inkluzije	32
3.3. Uvjeti za inkluzivnu edukaciju/Smjernice u inkluzivnoj edukaciji/Kako do inkluzivne škole/inkluzivna terminologija	33
3.4. Karakteristike funkcioniranja i praktični savjeti za pružanje podrške učenicima sa senzoričkim oštećenjima.....	34
3.4. Učenici sa motoričkim poremećajima, učenici sa kroničkim bolestima	37
3.5. Učenici sa emocionalnim poteškoćama, učenici sa poremećajem pažnje i hiperaktivnosti (Adhd).....	39
3.6. Uloga predškolskog odgoja i obrazovanja u pružanju jednakih šansi.....	43
3.7. Uloga odgajatelja u životu djeteta	43
Razvoj socijalnih i emocionalnih vještina kod djece	44
3.8. Inkluzija u vrtiću.....	45
Treći dio	48
3.9. Princip inkluzije.....	48
4.0. Konvencija o pravima djeteta (1989)	49
4.1. Stavovi o kvaliteti i mogućnostima realizacije odgojno-obrazovnih programa	50
4.2. Suradnja s roditeljima i uključivanje roditelja u program predškolskih ustanova	52
4.3. Obrazovanje kao komunikacija	54
4.4. Jednakost obrazovnih šansi	57
4.5. Obrazovanje i vaspitanje	57
4.6. Razvoj djece predškolskog doba	58
4.7. Osobine djeteta	61
4.8. Jezik kao osnovno sredstvo komunikacije.....	61
4.9. Emocionalna inteligencija djece.....	62
Zaključak.....	64
Literatura	69

Uvod

Svako dijete ima pravo na obrazovanje i uključenost u društvu bez obzira na vjeru, spol, rasu ili posebne potrebe. Inkluzivno obrazovanje je koncept koji je proizašao iz stavova o potrebi uključivanja sve djece u radno-odgojno-obrazovni sustav a koji je utvrđen UNESCO-ovoj Svjetskoj konferenciji o posebnim obrazovnim potrebama 1994 godine. Kada se radi o odgoju i obrazovanju djece s poteškoćama zahtjevnija stvaranje inkluzivnog vrtića je proces stvaranja mjesta koji će biti prilagodiv svima. Integracija-uključivanje djece s manjim teškoćama sukladno sa djecom urednog razvoja. Uspješna inkluzija znači da su sva djeca aktivno uključene u odgojno-obrazovni proces. S druge strane segregacija je odvajanje djece iz društvene sredine u posebne odgojne skupine ili ustanove sukladno sa njihovim primarnim oštećenjima. Svakom djetetu treba da se omogućava i da napreduje u razvoju u skladu sa svojim mogućnostima te da aktivno sudjeluje u društvenom životu. Odgajatelj komunicira s djecom verbalnim ili neverbalnim kanalima, sluša djecu i prate njihove potrebe. Tonom, riječima djeci prenose emocije a djeca vrlo dobro osjete strah i nesigurnost i napetost odgajatelja. Uspješna komunikacija ključan je faktor koji pruža samopoštovanje i samopouzdanje. Jezik mora biti jasan i korektan. To je osnovni preduvjet za razvoj govora ali i govorne komunikacije, kako bi djetetu bilo jasno treba izbjeći dvosmislenost, spustiti se na razinu djeteta i nastojati što više aktivno slušati čuti dijete njegove želje i potrebe. Odgajatelj mijenja svoju ulogu on neprestano istražuje i nastoji poticati višestruke aktivnosti i potencijale svakog djeteta. Uloga odgajatelja usmjerena je na razvoj kreativnog i kritičkog mišljenja djece te na razvoj njihovih različitih kompetencija, a najviše se ostvaraju kroz dogovor s djecom, poticanje njihove samostalnosti i empatije. Odgajatelj uvijek koristiti djetetovo ime, obraća mu se osobno, što češće, spušta se na razinu dječijih očiju sluša ono što mu dijete kaže. Odgajatelj oblikuje prostor po mjeri djeteta, koji je otvoren i ima mogućnost preoblikovanja, s djecom priprema materijale, strukturira prostor i uključuje se u aktivnosti koje je potrebno. Deset komunikacijskih pravila za odgajatelje

1. Djetetu treba smiješak roditelja i odgajatelja
2. Dijete treba pažljivo slušati
3. S djetetom treba koristiti njegov govor
4. Budite znatiželjni i pitajte

5. ¹Dijete treba uzor i primjer

6. Tražite od djeteta ono što može izvršiti

7. Sva traženja pretvorite u molbu

8. Koristite slikovite priče i smislene analogije

9. Uvažavajte ličnost djeteta

10. Budite uvijek dostupni djetetu kroz razgovor.

Obuhvatni pristup teškoćama u razvoju uključujući i autizam, pervazivni razvojni poremećaj, teškoće u razvoju i jeziku, zaostajanja u razvoju inteligencije, cerebralna paraliza, poremećaj deficita pažnje i druge slične poremećaje. Škola će igrati ulogu u djetetovom invertnom programu. Inkluzija, ujedinjenje djece s posebnim potrebama i djece bez posebnih potreba. Sada mnoge škole nude inkluzivne programe u kojem redovni nastavnici, defektolozi, stručnjaci za inkluziju, rade zajedno u istom razredu. Dijete treba da bude u situaciji koja mu omogućava da uživa u blagotvornom uticaju vršnjaka. Roditelji treba da s predstavnicima škole razmotre vrstu inkluzivnog programa koja će biti najkorisnija za njihove dijete- Na primjer, časovi iz fizičkog vaspitanja, muzičke i likovne kulture ne pružaju uvijek najbolje prilike za interakciju. Treba se rukovoditi djetetovim jakim individualnim sposobnostima i roditeljskim osjećajem za ono što će mu pružiti optimalne uvjete za učestvovanje. Djeca s posebnim potrebama ponekad su sklona tome da riječi i pojmove uče napamet, ili na konkretan način jer povezuju djelovanje i značenje s riječima ili pojmovima. Uskladite se sa djetetovim višestrukim razvojnim stepenima. Ako je dijete iz poremećaja autističnog spektra uključeno u redovne i posebne skupine, odgajatelj se treba dodatno educirati. On time ne stječe kompetencije edukacijsko - rehabilitacijskog stručnjaka već povećava opseg svojih kompetencija potrebnih u inkluzivnoj praksi. Mnoga istraživanja ukazuju kako je upravo odgajatelj ključni čimbenik uključivanja djece s teškoćama (Skočić Mihić, 2011) odnosno najveća je odgovornost na njima. Inkluzivna škola je mjesto gdje svako pripada, svako je prihvaćen, podržava i biva podržavan od strane svojih vršnjaka i drugih članova školske zajednice kako bi se izašlo u susret njegovim obrazovnim potrebama (Steinback & Steinback, 1990. Svako dijete mora da bude uvedeno u interakciju. Mogu da ostvare veći napredak nego što se to ranije smatralo. Odgojitelji su moderatori odgojno-obrazovnog procesa. Uz pažljiv i human odnos prema svim odgojenima, poštivanje dječje osobnosti, objektivnost i

---

¹ Stavovi nastavnika o inkluzivnom obrazovanju, m . karamatić brčić, t viljac, strana 3

visok etički kodeks, odgojitelj planira, potiče, usmjerava, prati i analizira uspjeh svakog odgojenika pojedinačno ili grupno kao cjeline. Nije lako biti dobar odgojitelj. Ovaj poziv zahtijeva svestranu osobu bogatu mnogim kvalitetama: to su osobe koje u sebi sadržavaju osobne, profesionalne i stručne kompetencije, sposobnosti i motiviranost za rad. Svojom pojavom u očima djece evociraju pojam osobe kojoj se „slijepo“ vjeruje, koja predstavlja određeni autoritet. Zato je važno da odgajatelj voli svoj poziv i predstavlja pozitivan model identifikacije, uzor ponašanja i djelovanja. U vremenskom periodu u kojem ide u vrtić – odgojitelj je glavna osoba u životu djeteta. O svemu ovome ću govoriti u svom radu.

1. Teorijski metodološki pristup radu

1.1. Problem istraživanja

Jezikom se, kao sredstvom komunikacije, oblikuje poruka. Međutim, sa stanovišta prirode jezika, poruka je površinska manifestacija jednog složenog unutrašnjeg procesa. U svakom činu komunikacije jedna osoba upućuje drugoj poruku da bi ostvarila neki cilj ili namjeru i u tom smislu komunikacija može da ima raznovrsne funkcije. Kod male djece se javljaju neke funkcije komunikacije, kao što je izražavanje mašte ili igranje jezikom, njegovim glasovima, asocijativnom vrijednošću riječi itd. Komunikacija se uvijek odvija u okviru neke situacije. Zbog mnoštvo faktora koji utiču na komunikaciju moglo bi se reći da znati komunicirati je isto što znati prilagoditi se na sve moguće situacije. Jezik je sredstvo komunikacije i dijete uči kako da ga koristi. Dijete usavršava jezik upotrebljavajući ga, učeći tako i kako se njime može služiti. Komunicirajući malo dijete ulazi u odnos sa drugim ljudima i tako postaje svjesno svoje individualnosti i otkriva da stvarnost može da posmatra na različite načine. Govor je istovremeno² neophodan instrument socijalizacije i upoznavanje svijeta. Sticanje govora sa svoje strane, oslanja se na kognitivni i socijalni razvoj. Govor djeteta je odraz njegovog shvatanja realnosti, a način na koji komunicira je pokazatelj i njegovog stepena socijalizacije. Dijete govori o onome što poznaje. Govor predškolskog djeteta je zato vrlo snažno povezana sa akcijom i izražava samo jednostavne odnose među stvarima i pojavama. Dijete postepeno izgrađuje sistem odnosa i tako uspijeva da stvarnost nametne određene strukture i da shvati njene zakone, dakle ono nije u stanju da verbalno izrazi one odnose kojih još nije svjesno, a one koje izražava, izražava onako kako razumije. Prije dolaska u ustanovu dijete je razvijalo jezik kojim govori na

---

1. ² Aronson, Elit. *Socijalna psihologija*. Naklada Zagreb, 2005.,str.16

osnovu jezičkog materijala koji pruža jezik odraslih u njegovoj okolini. Način na koji djeca organizuju svoje odgovore ili djelovanja prema drugima može biti opisan kao širok spektar vještina nazvanih motoričko planiranje. To uključuje djetetovu sposobnost nizanja događaja i ponašanja. Kao što su prijašnji primjeri pokazali, to ima implikacije za gotovo svaku vrstu komunikacije koju dijete može iskoristiti i proteže se daleko iza granica jednostavnog učenja vezanja cipela i preslikavanja oblika. Djetetova osobnost izranja iz dinamičkog prožimanja njegovog ili njezinog međudjelovanja sa značajnim skrbnicima. Članovi obitelji i odgajatelji donose osobnost, kulturalne i obiteljske obrasce u tu interakciju. Dijete ima različite potrebe i postoje određena iskustva koja mogu potaknuti ovladavanje tim pojedinim stupnjem i određena iskustva mogu postaviti zapreke. To znači da se pred roditeljima pojavljuju mnoge prilike da povoljno utiču na djetetovu osobnost. Svako dijete savladava mnoge različite izazove. Djeca koja su posebno zahtjevna često nisu u mogućnosti proučavati nas na način da se osjećamo uspješnima. Većina djece s ADHD sindromom nailazi na velike probleme. Poremećaj kojeg odlikuju buntovništvo i provokacija. Riječ je o manje ozbiljnom poremećaju kada dijete nije očigledno agresivno na fizičkom planu. Kod ove djece prisutan je i nizak nivo samopouzdanja. Hiperaktivna djeca često se podvrgavaju testovima inteligencije. Formuliramo naredbe i pravila prema sposobnosti djeteta. Zbog svojih problema, dijete sa ovim poremećajem često ne može na efikasan način da uspostavi odnose sa drugima. Termin ponašanje označava sve što dijete radi ili govori kao reakcija na prethodni događaj. Djetetu se ukazuje na određena pravila ponašanja ili očekivanja koja predstavljaju antecedense pod roditeljskom kontrolom. Ako komunikacija nije jasna, povećava se mogućnost problematičnog ponašanja djeteta. Kod osoba sa autizmom prisutne su govorne teškoće i teškoće u komunikaciji. Osobe sa autizmom mogu biti uhvaćene u svom vlastitom svijetu u kojem je komunikacija nebitna. Ne radi se o namjernom ponašanju, već o nesposobnosti komuniciranja. Postojeće teškoće govora mogu obuhvatiti teškoće u verbalnoj komunikaciji, neprimjereni izraz lica, neuobičajena upotreba gesta, izostanak uspostavljanja kontakta očima, neobični položaj tijela, pomanjkanje uzajamnog ili zajedničkog fokusiranja pažnje. Većina djece sa posebnim potrebama imaju nedovoljno razvijen govor, teškoće u obradi jezika. Danas se u većini ispitivanja koriste standardizovani testovi, umjesto da se posmatraju djetetove interakcije s njegovim staraocima, koje pokazuju na njegove sposobnosti i komunikacije i razmišljanja. Dijete po prvi put ima rječnik za izražavanje svojih želja. To je rječnik gesta, a ne riječi. Dijete ima širok raspon osjećanja i raznovrstan rječnik ponašanja pomoću kojeg ih iskazuje. Konverzacija izgrađuje djetetovu motoriku i vještine motoričkog

ponašanja. Ako se nađe u komunikativnom okruženju s djecom koja se druže, ulaze u interakciju i igru pretvaranja te pričaju. Dijete neće imati adekvatnih prilika za usvajanje prve lekcije - kako se treba ophoditi, komunicirati i misliti. Danas postoji više mogućnosti za uključivanje djeteta s posebnim potrebama u redovan razred u kom defektolog i razrednik nastavnik sarađuju kako bi integrisali dijete i zadovoljili njegove individualne obrazovne potrebe.

1.2. Predmet istraživanja

Predmet istraživanja u ovom radu je načini i modeli efikasne komunikacije između odgajatelja i djeteta sa poteškoćama u razvoju u predškolskim ustanovama.

1.3. Teorijska osnova istraživanja

Teorijska osnova istraživanja bi se zasnivala na autorima knjiga, pomoću prikupljanja podataka na osnovu ankete i intervjua.

2. Ciljevi istraživanja

2.1. Naučni ciljevi

Na naučnoj osnovi prezentirati oblike komunikacije sa djecom predškolskog uzrasta. Naručito kada su u pitanju djeca sa poteškoćama.

2.2. Društveni cilj

Društveni cilj ovog rada je doprinijeti kvalitetnijem obrazovanju djece s poteškoćama u razvoju jer smatram da su takva djeca punopravni članovi našeg društva kojima se ne pridaje dovoljno pažnje, a trebalo bi biti potpuno suprotno. Svoje istraživanje ću provesti putem ankete i intervjua.

3. Sistem hipoteza

3.1. Glavna hipoteza

Uloga odgajatelja je ključna kada je u pitanju empirijska komunikacija sa djecom u predškolskoj ustanovi.

3.2. Pomoćne hipoteze

1. Vaspitač kod djece treba da razvija osjećaj sigurnosti.
2. Bitni aspekti razvoja ličnosti su socijalizacija i vaspitanje.
3. Vrtić kao institucija *ima* veliki značaj za vaspitanje i socijalni razvoj djeteta.
4. Dijete mora da nauči da se prilagođava drugima, a tu sposobnost može da stekne samo ako se druži sa svima.
5. Vaspitna ustanova je odlična prilika da se dijete socijalizuje sa drugom djecom.
6. Roditelji i vaspitači moraju biti spremni za suradnju.
7. Vaspitač ima ulogu organizatora, osobe koja tu djecu socijalizuje i usmjeri.
- 8 Vaspitač ima zadatak da njeguje dječiju iskrenost i otvornost među djecom.
9. Prema djeci trebaju da imaju pažljiv i human odnos.

4. Metode istraživanja

Planirano istraživanje će se realizirati na temelju naučnih knjiga i stručne literature.

5. Vremenski plan istraživanja

Planirano vremensko istraživanje je 2022-2023.

Prvi dio

Uvod u komunikaciju

Riječ komunikacija zajednička je mnogim jezicima izvedena od latinskog pridjeva communis u značenju javni koji dijeli masi. Dijeljenje i razmjena informacija sa drugima jedno je od bitnih svojstava ljudskog bića, jer je čovjekov život bez komunikacije nezamisliv sa drugim ljudima. Osim društvenog aspekta, komunikacija je ključna za stvaranje osobnog identiteta budući da svijest nastaje o njemu tek stupanjem u interakciju sa drugima pri čemu se dobivaju povratne informacije te je moguće uspoređivati sebe sa drugima. Neizostavan vid komunikacije predstavlja

i slušanje. Važnost slušanja često je minimizirana i većina ljudi ne zna slušati na odgovarajući način. Slušanje ljudi će se sigurno unaprijediti ako se fokusiramo na to slušajući i pokušamo razumjeti značenje koje nam sagovornik namjerava prenijeti. Iako je komunikacija u elektronskom prostoru donijela mnoge neosporive prednosti kao što su online studiranje, online učenje jezika što je posebno značajno za ljude iz malih sredina, komunikacija s ljudima iz drugih krajeva svijeta, povezivanje s institucijama iz drugih zemalja te još mnogo toga, postoji sumnja da će se zamijeniti direktne ljudske odnose. Dobra komunikacija je ona koja je učinkovita - ostvarivanje ciljeva osoba koje komuniciraju. Dobrom ćemo komunikacijom prenijeti informaciju, iskazati mišljenje i osjećaje. Komunikacija izmjena poruke (između dvije ili više osoba Zvonarević 1978). Komunikacija je neizbježna; u interpersonalnoj situaciji nije moguće ne komunicirati. Komunikacija je nepovratna, jednom poslana poruka se ne može povući. Komunikacija je neponovljiva; nemoguće je ponoviti istu situaciju. Činioci komunikacije:

Pošiljalac - osoba koja šalje poruku,

Informacija - osoba koja prenosi,

Kanal - put koji poruka prelazi,

Primalac (osoba ili više njih koja prima poruku). Za uspješnu komunikaciju potrebno je da poruka od pošiljaoca do primalaca stigne nepromijenjena, da je primalac razumije i vjeruje da je dobro razumio, da ispravno procijeni njenu važnost, da reagira u skladu s procjenom. Sudionici komunikacije bi trebali poznavati elemente (verbalne i neverbalne elemente). Imati interakcijske vještine, prikladnu komunikaciju za određenu situaciju, poznavati obilježja kulturološke sredine. Loša komunikacija dovodi do usamljenosti, udaljavanja od prijatelja, partnera, roditelja kao i do slabog uspjeha u školi i na poslu. Ponašajte se prema drugima onako kako bi ste željeli da se oni ponašaju prema vama u sličnim situacijama. Kada ne razumijete pitajte, ako ne pitate naučit ćete pogrešno. Komunikacija je sredstvo pomoću koje dvije ili više osoba razmjenjuju informacije i međusobno utječu na svoja mišljenja i ponašanja .Paul Watzvaclik je u svojoj teoriji postavio pet aksioma teorija (pravila komunikacije);³

1. nije moguće ne komunicirati

2. svaka komunikacija sastoji se od sadržajnog i odnosnog aspekta

3. narav odnosa uvjetovana je interpretacijom komunikacijom komunikatora

4. komunikacija može biti verbalna i neverbalna

---

³). Paul Watzvaclik, stručni članak, sažetak

5 komunikacija može biti simetrična i komplementarna (prema Bašić, Hudina, Koller-Trbovič. Žižak 1994, Bratanić 1991 Watzlavick, Beavin-Bavelas Jackons 1967). Odbijanje komunikacije takođe je komunikacija. Čak i šutnja odašilje poruku. “Nemoguće je ne komunicirati u situaciji kada se dvije osobe vide, jer aktivnost ili neaktivnost, riječ ili šutnja sve ima vrijednost poruke“ Paul Watzlavick. Dobra komunikacija gotovo je u svim poslovima ali i u životu općenito jedna od važnijih stvari. Život bez komunikacije je prosto nezamisliv. Komuniciramo svakodnevno, kako svjesno tako i nesvjesno, kako verbalno tako i neverbalno. Čovjek je društveno biće zbog toga je komunikacija i interakcija s drugim ljudima svojstvena njegovoj prirodi. Bez komunikacije nema demokratije ni demokratskog razvoja društva. Asad Nuhanović ističe da demokratsko organiziranje države podrazumijeva predmetno interaktivno komuniciranje njenih organa sa građanstvom, javnost djelatnosti, njenih organa i funkcionera, te odgovornost pred javnostima kako bi se manipulativne antidržavne i anti-građanske rabote svele na minimum. Bez kvalitetne komunikacije ne može se napredovati ni u poslovanju. Važno je komunicirati profesionalno, kvalitetno i tačno. Svaki put kad nastupimo na taj način mi stvaramo pozitivnu sliku o sebi. S druge strane neurednost, nemar i netačnost daju negativnu sliku. Moramo unapređivati vlastita znanja i stjecati nove komunikacijske vještine. Besim Spahić objašnjava da svi subjekti i pojedinci koji posluju moraju komunicirati uspostavljati i održavati niz multirlnih odnosa sa najrazličitijim fizičkim i pravnim licima. Bez uhodanog sistema poslovne komunikacije naprosto se ne može postići uspjeh na današnjem tržištu rada i kapitala.

1.1. Verbalna komunikacija

Uspješna verbalna komunikacija pretpostavlja upotrebu pravih riječi i u pravo vrijeme i na pravi način. Koja je poruka koju želimo da pošaljemo?, Kome šaljemo poruku?, Kako ćemo poslati poruku?, Kome ćemo poslati poruku? Prednost verbalne komunikacije je jednostavnost pripreme, koja ne zahtijeva puno pripreme, brzina, mogućnost direktnog kontakta sa sagovornikom, uvid u neposrednu reakciju sagovornika. Najveći nedostatak je mala mogućnost, ili nemogućnost ispravke već rečenog, nemogućnost ono što je rečeno sačuva ili podjeli sa drugima. Veći dio naše svakodnevnice čini usmena komunikacija. Osnovni vid verbalne komunikacije je razgovor. Razgovor treba prilagoditi osobi ili osobama s kojima razgovaramo. Poželjno je zapamtiti imena sagovornika. Iskren i kulturnan slušalac jedan je od najvažnijih uslova uspješne verbalne komunikacije. Dva osnovna elementa uspješne komunikacije je govor i slušanje. Dobar govor

podrazumijeva poštovanje dva najznačajnija komunikološka pravila- objektivnost i iskrenost. Proces pripreme, strukturiranja, i realizacije samog govora podrazumijeva šest osnovnih elemenata: publika, očekivanja, tema, jezik, individualnost i realizacija. Dvije vještine u govoru su parafraziranje i davanje povratnih informacija. Govoriti i dobro govoriti dvije su različite stvari. Budala priča, mudar čovjek govori(Ben Johnson). Izbor riječi kojima će te riječi, podjednako je važan kao i odluka da govorite. Dobar govor podrazumijeva: pronicljivost – otkrivanje sredstava i činjenica potrebnih za ubjeđivanje, pamćenje-poznavanje materije, širina iskustva i znanja, Izražavanje- sposobnost usmjeravanja osjećanja i mišljenja jasnoća i oštrina utiska, uočavanje odnosa između pojedinosti, jezik –osmišljeno kazivanje jasnoća i biranje pravih riječi, bogatstvo rječnika, organizacija govora-sposobnost organiziranja i iznalaženje građe. Prenos informacija- sagovornici treba da saznaju o temi govora, odnosno informacijama kojima su im prenijeta. Informativni razgovori treba da budu praćeni zanimljivim i intrigantnim načinom govora, naglašavanjem ključnih tački i uključivanje publike u razgovor. Ideju koju želimo da promijenimo možemo definisati u najviše dvije rečenice. Najbolje je pratiti emocije publike i raditi na njihovom transformiranju od negativnih ili neutralnih u pozitivne. Inspirativni govori zavise od hemije koja se uspostavlja između govornika i publike(nemaju svi ljudi sposobnost i kapacitet da budu inspirativni). Osnova je povjerenje, uz kombinaciju sa relevantnim informacijama i persuazijom. Korištenje otvorenih pitanja, a ne retoričkih pitanja koja naglašavaju moć komunikatora. Omogućavanje i traženje povratne reakcije sagovornika. Ne ometati sagovornika upadanjem u riječ, naučiti slušati, stvoriti atmosferu povjerenja. Praktični savjeti u komunikaciji: razmislite unaprijed šta treba reći, govorite samo onda kada imate nešto da kažete, morate da poznajete materiju koju govorite, budite kreativni, koristite iskustvo poštuju pravilo, govoriti kratko i jasno. To znači da da vaša poruka bude jasna i nedvosmislena, upotrebljavajte jezik koji je utvrđen gramatičkim pravilima, objasnite eventualne nejasnoće u upotrebi riječi, koriste prevođenja, primjera i definicije, potrudite se da vaš razgovor ima organizaciju(uvod, sadržaj i zaključak). Vještine komuniciranja koje treba da savladate, uvježbate i koristite, omogućit će vam da ovakve situacije svedete na najmanju moguću mjeru. Pri tome posebno obratiti pažnju na parafraziranje i povratne informacije. Parafraziranje izražavanje smisla drugim riječima, performulisanje, davanje poruke u drugom obliku, proširivanje poruke. Od suštinskog značaja prilikom razgovora dvije ili više osoba, traženje potvrde od sagovornika da je ono što mislimo da je rekao zaista ono što je htio da mi razumijemo. Npr. ponavljanje telefonskih poruka prilikom prijema istih. Omogućava odražavanje komunikacije u željenom

smjeru. Verbalna komunikacija isključivo se smatra ljudskim oblikom komunikacije. Njezina glavna sredstva su riječi koje imaju svoje značenje kao i poruke koje se sastoje od riječi- tekstova ili rečenica. Čovjek se svakodnevno suočava sa komunikacijom. To je potrebno u profesionalnom, obrazovnom, kućanskim aktivnostima. Verbalna komunikacija –prilagođena uzrastu poželjna upotreba žargona i fraza, poznavanje dječijih interesa, stil istraživanja potrebno je prilagoditi da vas dijete razumije. Pokušati se staviti u dječije cipele, vidjeti iz dječije perspektive razgovor umjesto prodike. Pokazati spremnost na promjene i dogovor te postavljenje novih pravila koja se postepeno uvode. Biti prirodan i spontan, osloboditi se lažnih dijelova sebe u komunikaciji sa djecom, poticati djetetovu kreativnost. Dijete mora imati razumijevanje o uzroku i posljedici. To će potaknuti njihovu želju za komunikacijom. Nekoliko novih projekata u različitim dijelovima svijeta eksperimentalno upoznaje djecu s komunikacijskim tehnologijama poput internet i mobilne telefonije. Djeca stiču kongitivne, emocionalne tjelesne i društvene vještine tijekom odrastanja. Sve što djeca u svom razdoblju vide i čuju od kuće u školi, zajednici I medijima utiče na njihovo ponašanje. Govorna komunikacija koja se odvija između odgajatelja I djece u toku čitavog boravka u ustanovi na svim aktivnostima i u svim situacijama treba da bude primjerena uzrastu I sa pravom mjerom upotrebe verbalnih sredstava. Uspješnost same aktivnosti I vaspitno-obrazovnog procesa uslovljena je kvalitetnom komunikacijom.

1.2. Neverbalna komunikacija

Neverbalna komunikacija odnosi se na to kako ljudi komuniciraju bez riječi, namjerno ili nenamjerno. Izraz lica, ton glasa, geste, položaj tijela ili pokret, dodir i pogled najčešće su korišteni kanali neverbalne komunikacije koji pružaju najviše podataka(Henley,1977, Knapp i Hall, 1997). Čak i u okruženju za koje bi se moglo pomisliti da je verbalna komunikacija najvažnija-u sudnici –različiti oblici neverbalne komunikacije mogu se pokazati toliko moćnima, da ih je sudac prisiljen zabraniti. Na primjer, sudac Lance Ito, za vrijeme poznatog suđenja O.J. Simpsonu javno je svakome u sudnici zaprijetio strogim ukorom za pokazivanje emocija. Sudac Ito je rekao: “Dozvolite mi da da vas posjetim da je svaka reakcija, gesta ili izraz lica za vrijeme zasjedanja suda, pogotovo u prisutnosti porote, neprikladan postupak koji će rezultirati vašim isključenjem.“(Pertman,1995). Neverbalna komunikacija način na koji ljudi komuniciraju bez riječi, namjerno ili nenamjerno, neverbalni znakovi uključuju izraz lica, ton glasa, geste, položaj tijela ili pokret, dodir i pogled. Neverbalni znakovi imaju mnogo funkcija u komunikaciji. Neverbalno ponašanje se prvenstveno koristi za izražavanje emocija(ochi su vam suzene, obrve

spuštene, buljite netremice, usne su vam stisnute u tanku ravnu crtu-ljuti ste),otkrivanje stavova(na primer sviđaš mi se, izbjegavanje pogleda, duboki ton glasa tijelo okrenuto na drugu stranu), održavanje osobina ličnosti(ja sam otvorena osoba-široke geste, promjene u modulaciji tokom govora, energičan ton glasa), i regulisanje verbalne komunikacije(spustite glas i odvratite pogled dok završavate rečenicu, kako bi vaš sugovornik znao da ste završili i da je njegov red da govori(Argyle,1975). Oblici neverbalne komunikacije su obično proučavani pojedinačno, u njihovih odvojenih kanala(na pr. Pokreti očiju ili geste), iako se u svakodnevnom životu neverbalni znakovi svih vrsta javljaju istovremeno u prilično zbunjujućoj orkestraciji informacija(Archer i Akert,1980, 1984,1998). Bez sumnje, krunski dragulji neverbalne komunikacije su izraz lica. Ovaj vid komunikacije ima najdulju povijest istraživanja, počevši od knjige Charlesa Darwina Izražavanje emocija kod ljudi i životinja(1872), njegova prednost proizlazi iz izvanredne komunikativnosti ljudskog lica(Kappas,1997, McHugo i Smith,1996, Wehrle, Kaiser, Schmidt i Scherer,200). Darwinovo istraživanje izraz lica imalo je ogroman utjecaj u mnogim područjima. Mi ćemo se usmjeriti na njegovo vjerovanje da su primarne emocije izražene na licu univerzalne-sva ljudska bića kodiraju ili izražavaju ove emocije na isti način, i sva ljudska bića ih mogu dekodirati ili tumačiti s jednakom točnošću. Darwinovo istraživanje izraz lica imalo je ogroman uticaj u mnogim područjima. Mi ćemo usmjeriti na njegovo vjerovanje da su primarne emocije na licu univerzalne-sva ljudska bića kodiraju ili izražavaju ove emocije na isti način, sva ljudska bića ih mogu dekodirati ili tumačiti s jednakom točnošću. Darwinovo zanimanje za evaluaciju dovelo ga je do uvjerenja da su neverbalni oblici komunikacije specifični za vrstu a ne kulturno specifični. Ispravno dekodiranje izraza lica mnogo je složenije nego što je smo dali naslutiti, i to iz tri razloga. Prvi jest taj što ljudi često pokazuju mješavinu osjećaja(Ekmen i Friesen,1975), pri čemu je jedan dio lica izražava jednu emociju, a drugi dio izražava drugačiju emociju. Drugo ljudi ponekad pokušavaju izgledati manje emocionalni nego što jesu, kako nitko ne bi znao kako se ustvari osjećaju. Na primjer kada vam ljudi kažu nešto zlobno, možete skrivati svoje povrijeđene osjećaje, ne dopuštajući da se išta vidi na vašem licu. Potiskujući svoju emocionalnu reakciju, ne želite svojim mučiteljima pružiti zadovoljstvo zbog toga što vas uzrujali. Postoji, naravno i drugi kanali neverbalne komunikacije. Kontakt očima i pogled su naročito moćni neverbalni znakovi. Pripadnici američke kulture postaju sumnjičavi ako ih osoba ne gleda u oči dok govori i prilično ih smeta razgovor s nekim tko nosi tamne naočale. Drugi vid neverbalne komunikacije je način na koji ljudi koristi osobni prostor. Zamislite da razgovarate s osobom koja vam stoji preblizu ili predaleko ovi otkloni od

normalnog korištenja prostora utjecat ćete na vaš dojam o toj osobi. Geste s prstima i rukama su također neobično zanimljiv način komunikacije. Mnogi oblici neverbalne komunikacije su specifični za određenu kulturu. Ne samo da neka od neverbalnih ponašanja iz jedne kulture ne znače ništa drugoj, nego isto neverbalno ponašanje može postajati u dvije kulture. U američkoj se kulturi cijeni izravan kontakt očima. Osobu koja nas ne gleda u oči percipiramo kao da nas izbjegava ili čak laže. Međutim, u mnogim dijelovima svijeta se izravan kontakt očima se smatra izrazom nepoštovanja, naročito u društvu nadređenih. Primjerice u Nigeriji, Portoriku i Tajlandu djecu uče da ne gledaju izravno u oči svojim učiteljima i drugim odraslim osobama. I Cherokee, Navajo i Hopi Indijanci također primjenjuju minimalni kontakt očima. Japanci mnogo manje koriste kontakt očima nego Amerikanci. Za razliku od toga Arapi se izrazito služe kontaktom očima, pogledom koji bi ljudi iz nekih drugih kultura mogli protumačiti kao buljenje. Među kulture s mnogo dodira ubrajaju se zemlje Srednje Europe, Južne Amerike i južnoevropske zemlje. Kulture s malo dodira uključuju Sjevernu Ameriku, zemlje Sjeverne Evrope, azijske zemlje, Pakistan i Indijance. Kako bi tačno razumio ovu i druge scene, gledatelj mora obratiti pozornost na neverbalno ponašanje ljudi u sceni i protumačiti ga. Primjerice ton glasa prave majke dok se obraćala bebi uspoređivali su tonom glasa druge žene, primijetili su položaj tijela i držanje majke dok je imala bebu u rukama, kao i to kako je držala, oslanjali su ne kontakt s očima s majkom za razliku od ne majke a usmjerili su se i na način na koji je način majka dodirivala bebu nasuprot ne majčinog dodira. Zašto posvećujemo toliko mnogo vremena i energije pokušavajući objasniti ponašanje drugih ljudi? Zato što nam to pomaže razumjeti i predvidjeti socijalnu okolinu u kojoj živimo(Heider,1958, Kelley,1967). Važan izvor ponašanja kojim se pri tome služimo je ne verbalno ponašanje ljudi, kao što su njihov izraz lica, pokreti tijela i ton glasa. Neverbalna komunikacija način na koji ljudi komuniciraju bez riječi, namjerno ili ne namjerno, neverbalni znakovi uključuju izraz lica, ton glasa, geste, položaj tijela ili pokret, dodir i pogled.

1.3. Verbalna i neverbalna komunikacija u savremenom odgajanju i obrazovanju

Verbalno učenje je učenje niza podataka koje treba zapamtiti. Po nekima ovaj dio se naziva mehaničko učenje a po drugima memorisanje. Komunikacija je najznačajniji pojedinačni faktor koji utiče na čovjekovo zdravlje i njegovo veze s drugima. Jedna od bitnih preduvjeta uspješnog odgoja i izobrazbe je iskrena komunikacija između verbalnog i neverbalnog iskaza. Neverbalni dio u nastavi-perspektiva učenika: uspravan ili pognut profesor lik, napeto ili opušteno držanje tijela, prate mimiku i zaključuje kakvo je stvarno mišljenje o onome što se priča, vole da se gleda

u oči, žele biti uočeni, osobno prepoznati i gledani pa makar i u zadnjoj klupi, uočavaju svako povišenje, promjenu ili sniženje glasa iako prepoznaju prijeteću, zaštitničku ili partnersku intonaciju. Verbalna komunikacija uključuje raznovrsne poruke koje se šalju govorom, čitanjem i pisanjem. Neverbalna komunikacija se koristi za izražavanje emocija, pokazivanje stavova, održavanje osobina ličnosti i poticanje ili mijenjanje verbalnih komunikacija. U interakcijama učitelj- učenik pridonosi boljem razumijevanju poruke, a učinkovito učenje ovisi o kvaliteti komunikacije kako verbalne tako i neverbalne. U predškolskoj dobi djeca tek uče verbalno istraživanje pa je utoliko važnije da naučimo oslušivati i ono što nam ne umiju reći. Razlika između verbalne i neverbalne komunikacije može se opisati kao razlika između onoga što neko govori i onoga kako govori. Zagrljaj, osmijesi, položaj tijela, pogledi u komunikaciji s djecom pretpostavljaju emocionalne signale koji, iako neverbalni mogu imati i veći snagu nego riječi. Kompetencije osoblja koje radi u ustanovama predškolskog odgoja i obrazovanja čine neophodnu pretpostavku za kvalitetno provođenje. U istom kontekstu, ukoliko se pozovemo na praksu drugih europskih zemalja, u kojima je osoblje za njegu djece sa srednjim stručnom spremom, većinom zaposleno za mlađu djecu, onda se može reći da BIH, u odnosu na podatke sadržane u Izvješću Eurrydice i Eurostat, pripada malom broju evropskih zemalja u kojima isti profil osoblja radi sa svom djecom koja koriste usluge POO. Obrazovno osoblje: učitelj(predškolska, vrtić)pedagozi i odgajatelji. Ovo osoblje obično ima visokoškolsku klasifikaciju, a njihova osnovna odgovornost je odgoj i obrazovanje te skrb o djeci u predškolskoj ustanovi. Oni pružaju mogućnost za kreativno izražavanje kroz umjetnost, glumu, igru i glazbu. Može se pretpostaviti da dijete u razvitku govora i rječnika prolazi kroz iste faze koji je prošao ljudski rod u razvoju govora. Pretpostavlja se da je prva riječ koju je čovjek upotrijebio bila imenica, a služila za obilježavanje predmeta. Dr. Smiljka Vasić izvršila je 1967.godine ispitivanje u 4 osnovne beogradske škole, na 128 učenika četvrtog razreda. Ispitivanje je izvršeno tako da je ispitivač djeci pročitao basnu Lisica i ždral a djeca su je nakon toga prepričavala. Basna se sastojala iz 124 riječi i 27 rečenica. Rezultati istraživanja pokazuju da je upotreba pojedinih vrsta riječi:

Imenice 27 posto

Glagoli 33 posto

Pridjevi 0,9 posto

Ostale riječi 40 posto (tu spadaju veznici, prilozi, prijedlozi, zamjenice, poštapalice, brojevi i rječice)

Međuljudska komunikacija počiva na mnogo više činitelja nego što su same riječi i gramatika. Razgovor je duboko obavijen neverbalnom komunikacijom. U novije vrijeme, škole su preuzele zadaću postizanja društvene ravnopravnosti, nastojeći ublažiti materijalne prepreke i brišući predrasude. U trenutku kada se u obrazovanju pojavljuju mnogi novi izazovi i mogućnosti zahvaljujući razvoju novih tehnologija i računarskih pomagala u učenju i poučavanju, mislim da je važno podsjetiti se na društvenu i interaktivnu dimenziju ljudskog rasta i razvoja. Smatram da su optimistična predviđanja o doprinosu novih tehnologija u stvaranju individualiziranih pomagala u poučavanju uveliko pretjerana. Suvremene spoznaje o prirodi jezika i komunikacije, kao i postojećih moći naših računala, još su daleko od ostvarenja tih ciljeva. Još će neko vrijeme najdragocjeniji izvor pomoći i poticanja u razredu zadržati ljudski lik. Možda će budući razvoj obrazovanja ukazati na put kojim valja krenuti u iskorištavanju potencijalno neprocjenjivog izvora učenja i poučavanja u razredu samo djece. Mislim da danas još ne vidimo jasno kojim putem treba nastaviti. Od učitelja se takođe očekuje da budu sposobni utvrditi potrebe pojedinačnih učenika i da znaju kako će im udovoljiti. Bio sam svjestan da rasprava o dječijim teškoćama na različitim stupnjevima razvoja i učenja postavlja pred učitelje zahtjeve kojima oni, s obzirom na opće stanje i okolnosti u obrazovanju teško mogu udovoljiti. Primjerice, utvrđivanje onog što dijete zna i može zahtijeva puno vremena i sposobnosti. Opsežno znanje o dječijem razvoju kao i psihologiji nastavnog predmeta poput matematike ili pismenosti, postavlja pred učitelje izazovne a ponekad skoro neostvarene ciljeve. Čak i u društvima u kojima su te stvari opće poznate, iskorištavanje tih spoznaja u velikim dječijim skupinama često je prevelik zahtjev. Jedan od mnogih Piagetovih doprinosa našem razumijevanju djeteta, možda njegova najvažnija ostavština u pedagoškom smislu jest poštovanje koje pokazuje prema dječijim sposobnostima učenja i građenja vlastitog razumijevanja. Kod pričanja priča i recitovanja pjesmica, roditelji kao i svi oni koji to rade s djetetom oštećenog vida treba da nastoje da sve one predmete koje spominju u priči i pjesmici djetetu pokažu, ako je to moguće. Obično u tim pjesmicama se spominju: kuca, maca, koka, zeko i slično koje dijete treba da opipa i vidi kako izgledaju. Primjera radi navest ću dio jedne pjesmice koja se može pročitati djetetu oštećenog vida, a zatim objasniti predmete ili te predmete pokazati djetetu oštećenog vida: Pero nosi vedricu i zaliva gredicu,

Neka raste mladi luk,

Špinat, mrkva, poriluk.

U ovoj pjesmici se spominju predmeti: vedrica, gredica, luk, špinat, mrkva i poriluk. Sve ove predmete djetetu treba pokazati da upozna ne samo njihov oblik nego i veličinu, već isto tako i ukus, miris, upotrebu. Ali ono što najviše doprinosi razvijanju govora i bogaćenju rječnika slijepog djeteta je druženje s djecom istog uzrasta ili nešto starijom. Na ovaj način se razvija aktivni govor i to neusiljeno, spontani, pogotovo, ako se kod grupe javlja interes za pitalice i zagonetke koje djeca rado slušaju, ponavljaju i rješavaju. Govor kako sredstvo međusobnog sporazumijevanja ljudi je veoma važan, pa zato njegovom razvoju treba posvetiti punu pažnju od ranog djetinjstva. Usvajanje interakcija i odnosa s drugom djecom u grupnim susretima je cilj i ono mora biti dostupno vašem djetetu čim postane interaktivno s vama i drugima u pojedinačnom druženju. Prednost polaska u predškolsku ustanovu je u tome što će dijete se nalaziti s istom djecom u poznatim okolnostima, s učiteljima koji će ga dobro upoznati. Tokom predškolskog staža naučit će o tome kako druga djeca razmišljaju i šta osjećaju, kako se pregovara, kako se razmjenjuju ideje, kako se pokreću i završavaju socijalne interakcije i kako se sklapaju prijateljstva. Osoblje koje brine za djecu i poučava ih ima važnu funkciju. Dijete treba opažati tokom interakcije s drugom djecom i odraslima koji nisu roditelji. Postojeće grupe i situacije u vrtiću i školi dobra su prilika za opažanje sa sudjelovanjem i bez njega. Takve mogućnosti dosad nisu bile dovoljno iskorištene. Između ostalog opažaju djecu tokom igre, tjelesnih aktivnosti, samostalne igre s drugom djecom. Kada je riječ o djetetovu kontaktu s drugom djecom, usmjeravamo se na djetetove poticaje i kontakt te na reakcije koji takvi poticaju izazivaju u drugoj djeci. Je li dijete povučeno prema drugoj djeci? Pokazuje li imalo inicijative? Što je sa djetetovom agresijom? Je li izražavanje agresije povezano s situacijom ili je ona stalno prisutna neovisno o situaciji. Može li se dijete koncentrirati tijekom grupnih aktivnosti u vrtiću, u slobodnoj i strukturiranoj igri? Takva opažanja, naravno treba procjenjivati u svjetlu od onoga što od ranije znamo o odnosu roditelja i djeteta i njihovoj brizi za dijete, djetetu i njegovu odnosu s udomiteljima. Ljudi iz djetetove okoline i nastavno osoblje suočeni su sa velikim izazovima. Do sada nije dovoljno iskorištena stručnost, interakcija s drugima. Ovdje je ponovo riječ o neiskorištenim mogućnostima koje bi trebale doći više do izražaja(Sagbakken,1990,Folkesson,1990, Sagbakken i Aanderaa,1993.) Da li savremeno društvo uopšte, i naše posebno, poklanja dovoljno pažnje ovoj grupaciji stanovništva.? Savremeni svijet okreće se u punoj mjeri ka rješavanju najvažnijih pitanja položaja djece u društvu i porodici. Pošto cijelo društvo počiva na prirodnoj porodičnoj

Razvoj komunikacije kod djeteta

U prvoj fazi razvoja djeca se ne igraju igračkama u blizini druge djece, zatim u grupi nezavisno jedno od drugoga djeca se igraju koristeći se različitim igračkama, igraju se zajedno u neorganizovanim igrama i djeca se igraju u organizovanim kooperativnim zajednicama. Djeca uživaju u dinamičnim igrama koje sama izmišljaju. Djeca predškolskog uzrasta ne imitiraju modele agresivnog ponašanja. Dječaci i djevojčice su u mnogo čemu više slični nego različiti. Nema konstantnih dokaza da su djevojčice više socijalibilne, zavisne od roditelja, osjetljive, podložne nagovaranju, inferiorne u rezonovanju i da manje poštuju same sebe od dječaka. Period djetinjstva i mladosti karakterističan je po intenzivnom fizičkom razvoju mladih. Djeca predškolske dobi prolaze kroz fazu u kojoj imaju mogućnost da nauče koji oblici ponašanja su dozvoljeni, a koji nisu, koje norme treba uvažavati a koje ne, zbog čega ih roditelji opominju i zbog čega ih nagrađuju. Djeca su, u cjelini društveno fleksibilna žele i u stanju su da se igraju sa drugom djecom, obično imaju najbolje drugove istog pola, mada se i dešava suprotno. Prema Brunerovim rezultatima istraživanja, jezik je bitna pretpostavka razvoja i rezonovanja kod djece. Djeca vole da govore, recituju, učestvuju u prikazivanju dramskih komada. Pažnja predškolskog djeteta je nestabilna, ono nije ovladalo tehnikama učenja pa zbog toga ne uči rado kao dijete školskog uzrasta. Postepeno djeca stiču znanja, uočavaju puteve i načine kako se stiče znanje, te postaje značajan činilac njihovog kognitivnog razvoja. U predškolskom dobu djeca intenzivno uče govorni jezik. U razvoju govora postoje izrazite individualne razlike kod djece. Kod ženske djece u prosjeku govor počinje ranije i broj riječi kojima se koriste je veći. Predškolsko razdoblje djetetova života traje od navršene treće pa do početka osnovnog školovanja. Međuljudska komunikacija počiva na mnogo više činitelja nego što su to riječi i gramatika. U trenutku kada se u obrazovanju pojavljuju mnogi novi izazovi i mogućnosti zahvaljujući razvoju novih tehnologija i kompjuterizovanim pomagalicama u učenju i poučavanju, mislim da je važno podsjetiti sa na društvenu i interaktivnu dimenziju ljudskog rasta i razvoja. Međutim, suvremene spoznaje o prirodi jezika i komunikacije, kao i postojeći moći naših računala, još su daleko od ostvarivanja tih ciljeva. Optimistična predviđanja o doprinosu novih tehnologija u stvaranju individualiziranih pomagala u poučavanju uveliko pretjerana. Nadam se da će zamisli, teorije dati uvjerljivu potvrdu o važnosti i složenosti komunikacijskog procesa u poučavanju i učenju. U novije vrijeme, škole su preuzele zadaću postizanja društvene ravnopravnosti, nastojeći ublažiti materijalne prepreke i brišući predrasude. Od učitelja se takođe očekuje da budu sposobni utvrditi

potrebe pojedinačnih učenika, i da znaju kako će im udovoljiti. Uspostavljanje komunikacije između odgajatelja i djeteta temelji se na stvaranju socio-ekonomskih veza. Odgajatelj je odgovoran za pozitivnu emocionalnu klimu koja održava komunikacijom, smijehom, gestama, mimikom. Trudi se da uspostavi verbalnu komunikaciju sa djecom, da im se približi te da ih razumije. Odgajatelj treba da dobro poznaje razvoj djece, dakle pedagoški i psihološki aspekt. Zagovornici grupnog rada u vrtiću tvrde da svako dijete treba da nauči da saraduje u grupi i drži pažnju- to su vještine koje će mu trebati u školi. Dijete ne može da saobraća s grupom od šestoro ljudi ako još nije naučilo da saobraća s pojedincem, a potom i grupom od troje. Tražiti od njega da to čini isto je kao da tražite da čita a da prethodno nije naučio slova. U nekim razvojno osjetljivim predškolskim ustanovama, grupni rad s malom djecom je veoma kratak, i proširuje se u skladu s povećanjem njihove sposobnosti za pažljivo praćenje, učenje i učestovanje u grupi. Neki od tih programa su veoma fleksibilni s djecom koja imaju više koristi od pojedinačnih interaktivnih iskustava. Međutim neke specijalne obrazovne ustanove insistiraju na dužem grupnom radu, čak i sa djecom koja nisu spremna da uče na taj način. Nadaju se da će dijete usvojiti neki sadržaj ako ga prisile da obarača pažnju. Nažalost, ne uzimaju u obzir odnos sadržaja i djeteta i njegov način učenja.

1.1. Aspekti komunikacije u odgojno- obrazovnom radu

Danas postoji više mogućnosti za uključivanje djeteta s posebnim potrebama u razred-razred u kome defektolog i razrednik nastavnik saraduju kako bi integrisali dijete i zadovoljili njegove individualne obrazovne potrebe. Pripremni i obrazovni program ima slijedeća svojstva: Razvojni i individualno-razlikovani pristup ili filozofija koja podstiče razvojni napredak svakog djeteta, počevši od obostrane pažnje, angažovanosti i interaktivne razmjene. Presudno je važno da učitelji utvrde te temeljne sposobnosti i postavte osnove za gestovnu i verbalnu komunikaciju i simboličku igru. Takođe je bitno zabilježiti sposobnosti obrade svakog đaka, tako da učitelji mogu uzeti u obzir to kako dijete doživljava zvukove, prizore, dodire, pokrete tako i planira djelovanje. Pristup koji otjelotvori opšta načela, kako god nazvali program treba da se provodi za djetetom, da služi njegovim emocijama i interesovanjima te otvaranjem i zatvaranjem ciklusa komunikacije. Taj pristup čini učenje smislenim, a takođe potiče inicijativu i svrhovitost i jača sposobnost za učenje iz svakodnevnih iskustava. Učitelji koji znaju kako da stvore odnos s djecom koja imaju velike teškoće u razvoju. Svako dijete mora da bude uvedeno u interakciju.

Učitelji koji su osjetljivi na individualne razlike i koji poštuju strategije samosmirivanja svakog djeteta. Ako je djetetu potrebno, treba ga pustiti da prije časa ode na ljuljačku, da drži uz sebe svog plišanog medu ili jaknu, ili da se izvalja i skače. Male grupe pod vodstvom odraslih. Iznad svega djeci sa posebnim potrebama je potrebna interakcija s odraslima i s vršnjacima. U velikoj grupi mogu jednostavno da se povuku. Jedan učitelj koji često radi s jednim ili troje djece istovremeno omogućuje sigurnost i podstiče interakciju s djecom. Okruženje koje dozvoljava asistente i dopušta im da sprovode individualni rad s djecom. Asistenti imaju dvostruku ulogu: pomažu djeci da usvajaju u razredu izloženi sadržaj i rade odgovarajuće školske zadatke radeći istovremeno na razvojnim fazama i putokazima. Svaku aktivnost koriste kao priliku za interakciju ili usvajanje putokaza. Asistenti takođe pomažu djeci da se pripreme za sljedeću aktivnost, da se organizuju i pronađu potrebne stvari. Oni djecu uče tome kako se uči u razredu. Asistent ne sjedi jednostavno iza djeteta kako bi ga tjerao da radi školske zadatke nego školske zadatke pretvara u priliku za interakciju, tako da dijete usvoji dvije vještine odjednom. U radu s mlađom djecom asistenti(zajedno uče s učiteljima) posreduju u djetetovim interakcijama s drugim đacima. Pomažu mu da se uključi i učestvuje s drugom djecom u senzomotoričkim igrama, ili da se pridruži ostaloj djeci u igrama na vrtešci, s loptom, puhanju mjehurića, građenju i rušenju kocki ili u igrama žurke i murke. Kako se dijete penje po razvojnoj ljestvici, postepeno mu pomažu s kompleksnijim i razrađenijim idejama, Ako se u razredu organizuje rad u grupama, asistent treba da pomogne djetetu da zajedno s drugima obavlja postavljenje zadatke. Uz njegovu pomoć dijete će se naučiti kako da se uključuje u aktivnosti druge djece, kako da rješava problemske zadatke, a takođe i kako da dijeli zadovoljstvo obavljanja zadataka s prijateljima. Konačno, sa starijom djecom asistent radi na povezivanju zadataka s djetetovim razvojnim sposobnostima. Na primjer ako dijete radi sabiranje asistent mu može pokazati kartice s tačkicama i tako ga potaći da predstavlja sebi količine. Može mu takođe pomagati da usavršava interaktivne vještine obavljajući zadatke u suradnji s drugim đacima. Otvorenost prema roditeljskim prijedlozima. Kao i u terapiji, roditelji i u školi moraju biti izuzetno aktivni. Treba da obavijeste nastavno osoblje o potrebama djeteta. Učitelji možda nisu upoznati s putokazima, ali znaju koliko je važno da dijete bude uključeno u interakciju umjesto da radi ili igra se samo. Roditelji treba da pokažu učiteljima na koji način rade s djetetom kod kuće, da ih navedu da čine isto. Kada dijete napreduje prema višim razredima, roditelji treba da navedu školu, da svaki predmet čini interaktivnim. Na primjer, kada ono tek ovlada čitanjem, roditelji mogu da potiskuju kako škola može da mu pomogne u auditivnoj obradi, ako je potrebno mogu da traže da se dovoljno vremena posvećuje

razumijevanju pročitano. Pitanjima Kuda je otišao dječak? Zašto je tamo otišao? Šta se desilo poslije toga?, ne samo da uvodimo dijete u interakciju nego ga uvodimo i u razumijevanje i proživljavanje pročitano, na nizanje podataka, na razmišljanje o pročitanom što su sve važne vještine kojima mnoga djeca s razvojnim teškoćama ne uspijevaju ne ovladaju jednostavno zato što se u startu oslanjaju na vizuelno čitanje, tj. memorisanje konfiguracije slova. Ako dijete vježba te vještine, veća je vjerovatnoća da će mu mišljenje postati fleksibilno i apstraktno. Ako ga puštaju da mehanički, neinteraktivno školuje nikada neće razviti potrebne vještine kreativnog mišljenja.

1.2. Preduslovi uspješne komunikacije u ranom periodu(u predškolskoj ustanovi)između odgajatelja i djeteta.

Uspostavljanje komunikacije između djeteta i odgajatelja temelji se na stvaranju socio-emocionalnih veza. Odgajatelj je odgovoran za pozitivnu emocionalnu klimu koju održava komunikacijom, smijehom, gestama mimikom. Odgajatelj treba da dobro poznaju razvoj djece, dakle pedagoški i psihološki aspekt. U skladu s tim oni organiziraju okruženje i obezbjeđuju materijale za učenje primjerene djeci i njihovom razvoju, poštujući svaku ličnost ponasobno. Postavljaju primjerene ciljeve i zadatke respektirajući individualne snage i potrebe djeteta. Njeguju kooperativno učenje koje postaje interaktivan proces, koji uključuje djecu, odrasle i okruženje. Gradi osnove za djecu da postanu zadovoljne, uspješne i aktivne odrasle osobe. Individualizuju rad poštujući razvojni stadij svakog djeteta. Pobuđuju interese djece, poštujući njihove potrebe i sposobnosti. Preuzimaju na sebe odgovornost da dan učine zabavnim i kreativnim. Komuniciraju, prije svega sa djecom gdje treba da pokažu veliko umijeće kako bi potakli dijete, a ne da ga bilo čim frustriraju. Trebaju i veliko umijeće i u komunikaciji sa roditeljima bilo da je sami iniciraju ili bivaju pitani za probleme u razvoju djece na koje nailaze u svakodnevnom radu. Kao imperativ njihovog poziva nameće se istraživanje koje provode u praksi prateći i radeći sa djecom. Pokušavaju upoznati dijete i njegove probleme, te putem igre pomažu djetetu da iskaže ono što ga tišti i muči, a onda se po potrebi obraćaju stručnom licu za terapiju. Terapiju onoliko koliko znaju, jer imaju veliku sposobnost empatije s djecom. Sarađuju s roditeljima i animiraju ih na zajednički rad, s ciljem poboljšanja rada s djecom. Planiraju rad poštujući dijete, program, metodiku, didaktiku te pedagoško-psihološke norme. Nastoje upoznati svako dijete, biti svjesni njegovih mogućnosti, ali i poteškoća te specifičnosti razvoja. Uče djecu prihvatanju drugih, bilo da su pametniji ili uče sporije, da su mlađi, stariji, da imaju neki fizički

nedostatak, govore drugim jezikom i sl. Nije im dovoljno da se o teškoćama govori samo ponekad govori, već da im se timski pomogne naći puteve rješenja postojećih poteškoća u radu. Standardi rada su veoma visoki, a otežani su uvjeti rada (veliki broj djece a skučen prostor). Zahtjevi su veći od strane okoline. Očekuje se uspješna komunikacija sa svima koji se obraćaju. Osim komunikacije sa djecom, koja je često izuzetno odmjeren, empatična i sl. Odgajatelji moraju ulaziti u stalne razgovore sa roditeljima koji ponekad od njih u razgovoru očekuju i više od onoga što je nadležnost odgajatelja, kao na primjer psihološku podršku. Postoje neki zadaci koje obavljaju, a koji su upitni kao npr. osjeća da radi poslove pedagoga, socijalnog radnika, logopeda, što je previše za jednu ulogu. Ulazak u predškolsku ustanovu (vrtić) je ustvari ulazak djeteta u novu socijalnu sredinu. Nova sredina od djeteta traži prilagođavanje ustaljenom dnevnom ritmu, drugačijem komuniciranju sa tetama, drugim mamama i sa različitim prirodama druge djece. U ovoj sredini dijete uči nove vidove socijalnog komuniciranja, razvija svijest o svom socijalnom statusu i statusu druge djece, usklađuje svoje potrebe sa mogućnostima i obrascima ponašanja ustanove u kojoj se nalazi.

1.3. Prepreke uspješnoj komunikaciji

Komunikacija i komuniciranje prožimaju svaki segment ljudskog postojanja i djelovanja na individualnom i društvenom nivou. Dječiji vrtić je specifična mikrosredina u kojoj komunikacijski egzistiraju ljudi različite dobi, obrazovanju, društvenom statusu i hijerarhiji koje u interpersonalnu komunikaciju unose svoje znanje, vještine, sposobnosti. Komunikacija u vrtiću prvenstveno treba zadovoljiti kriterij uljudnosti i profesionalnosti i profesionalnosti te biti u odgojno-obrazovnoj i društveno-humanističkoj funkciji stvarajući nove vrijednosti, razvojem osobnih i profesionalnih kompetencija doprinoseći tako i identitetu dječijeg vrtića kao organizacije koja uči, i u kojoj se uči. Komunikacija u dječijem vrtiću živi je proces u kojem sudjeluju ljudi različitih dobi, obrazovnog i društvenog statusa. Da bi komunikacija bila uspješna mora postajati dobra suradnja između roditelja i odgajatelja, zajednička druženja djece, roditelja. Roditelj i odgajatelj surađujući stvaraju zajednicu koju obilježava isti cilj i jasne definiranje uloge a ovisi o osobnosti svakog pojedinog djeteta, stručnosti odgajatelja i očekivanja roditelja. Kvalitetna razmjena informacija moći se stvoriti kroz uzajamnu otvorenost i objektivnost. Time dolazimo do uspješne komunikacije.

Drugi dio

2. Komunikacija u predškolskoj ustanovi

Stupanje u vrtić društven je doživljavaj izvan obitelji. Ono djetetu stvara psihološki problem, a odgajateljici priliku da da svoj prvi doprinos mentalnoj higijeni. Vrtić također daje priliku da se druži sa svojim vršnjacima. Ono doživljava prvi put da bude pripadnik grupe jednakih, te se na taj način suočava s potrebom da razvije sposobnost skladne odnose u takvoj grupi. Odgajateljica preuzima ulogu srdačne i suosjećajne prijateljice, koja će biti ne samo oslonac djetetovu životu izvan kuće nego i osoba koja se prema njemu ponaša odlučno i dosljedno, koja uočava njegove osobne radosti i brige, koja podnosi njegova proturječja i koja mu je kadra pomoći u trenucima nevolje. Fizička okolina u vrtiću primjerenija je razini djetetovih sposobnosti nego kod kuće. Razvojni proces u svom daljnjem toku stvara normalne probleme koji se u vrtiću često očituju u djetetovi ponašanju. Premda je ova pojava ovih problema normalna i učestala, djetetu je potrebna pomoć da bi ih riješio, jer neuspjeh na tom polju može ostaviti trag na njegovoj ličnosti za cijeli život. Budući da mala djeca naginju tome da budu žrtvom vlastitih snažnih emocija i agresivnosti svedu u konstruktivne tokove i steknu djelotvorne vještine. Tokom ovog cijelog razdoblja odvija se dvosmjerni proces između doma i vrtića. Kada se ponašanje djeteta poremeti kod kuće, odgajateljica može na osnovu iskustva što ga je stekla njegovim problemima u vrtiću pomoći majci da shvati šta se zbiva. U ranom razdoblju djetetova pohađanja vrtića ona će se suočiti s zbunjujućim kolebanjem između stanja jake zavisnosti i nezavisnosti, a isto tako potkraj razdoblja pohađanja vrtića, s brkanjem pravog i krivog, maštarije i zbilje, osobine i tuđe svojine. Odgajateljica mora imati toliko znanja da može presuditi da li se prikladan postupak može provesti na razini vrtića ili se treba obratiti stručnjaku. Odgoj u vrtiću zahtijeva od odgajateljice da bude spremna sprečavati i obuzdavati one porive i nagonske težnje, uobičajene kod sve djece, koji su u njihovim vlastitim zajednicama ne prihvatljivi i da u isto vrijeme pruža sredstva i prilike za puni stvaralački i intelektualni razvoj male djece, kao i sredstva za izražavanje njihove mašte i dramskog života. Uz rad odgajateljice s djecom nerazdvojno je vezana njena sposobnost da djeluje u skladu s ostalim osobljem i da u sebi sačuva značajke žene. Bitna razlika ovog razdoblja u odnosu prema prethodnome jest u tome što je dijete ovladalo vještinama koje mu omogućuju drukčije aktivnosti i drugačiju komunikaciju s okolinom. To su hodanje, kretanje i početak govora. Razdoblje između treće i sedme godine života vrijeme je izrazitog socijalnog razvoja. Razvija se spolna identifikacija usvaja stil socijalnog ponašanja, počinju se razvijati moralni

standardi i norme. Na socijalni razvoj i dalje imaju najveći uticaj roditelji. Dijete je aktivan i znatiželjan istraživač. U ovoj fazi je hiljadu zašto? Djeca će se ponašati onako kako se roditelj ponaša. Roditelj često upozorava dijete da mora oprati ruke prije obroka, ali ako to roditelj ne čini nema efekta.

2.1. Poticanje pozitivnih oblika komunikacije u predškolskom periodu

Neophodna je edukacija savjetnika kako bi mogli vršiti superviziju rada odgajatelja, te im pomoći u preživljavanju problema u radu. Treba raditi na izjednačavanju statusa odgajatelja s ostalim pedagoškim radnicima. Timski rad treba da postane imperativ koji omogućuje zajednički rad i prevazilaženje problema na koje u tom radu i nailazi. Odgajatelj je u situaciji da uvijek nešto istražuje, prati ali je u svemu tome usamljen. Način na koje dijete obrađuje informacije i spoznaje svijet još uvijek se razlikuje bitno od onog u kasnijoj dobi. Ako roditelji imaju emocionalno hladan i usto restriktivan odnos. U trenutku kada se u obrazovanju pojavljuju mnogi novi izazovi i mogućnosti razvoju novih tehnologija i kompjuteriziranim pomagalima u učenju i poučavanju, mislim da se je važno podsjetiti se i na društvenu i interaktivnu dimenziju ljudskog rasta i razvoja. Učitelji mogu iskoristiti dječije međudjelovanje za poticanje i olakšavanje učenja. Jednom u budućnosti vjerovatno će biti moguće otkriti i otvoreno pokazati složene sposobnosti koje čine temelj uspješne komunikacije i poučavanja djece. Suvremene spoznaje o prirodi jezika i komunikacije, kao i postojeći moći naših računala još su daleko od ostvarivanja tih ciljeva. Još će neko vrijeme najdragocjeniji izvor pomoći i poticanja u razredu zadržati ljudski lik. Djeca su opuštenija i manje na oprezu dok razgovaraju s vršnjacima nego sa svojim učiteljima. Djeca koja se nalaze na sličnim razvojnim stupnjevima i stoga imaju sličan odnos prema svijetu mogu se uzajamno poticati u postizanju objektivnog i racionalnog razumijevanja. Međudjelovanje djece u igri, kao važnog oblika prenosa znanja. Prema tome međudjelovanje se koristi kada djetetu pomaže druga osoba koja više zna o zadatku. I naprednije dijete može se koristiti jer iznoseći svoje zamisli na jasniji i neposredniji način, ono također jasnije i objektivnije zahvaća svoje spoznaje. Jedna od mnogih doprinosa našem razumijevanja djeteta možda njegova najvažnija ostavština u pedagoškom smislu, jest poštovanje koje pokazuje prema dječijim sposobnostima učenja i građenja vlastitog razumijevanja. Suradnja i komunikacija dovode do uzajamnog znanja i razumijevanja djece. U određenim okolnostima djeca su sposobna riješiti probleme konverzacije i podstići bolje razumijevanje problema s tuđeg gledišta., Prilika je da se svi ljudi ponovo posvete

postizanju najplemenitijeg mogućeg cilja zaštititi i obogaćivanju života djece od koje zavisi budućnost čitavog čovječanstva;(U Tant).

2.2. Komunikacijske vještine kao temelj dobrih odnosa

Komunikacija je temeljni društveni proces u kome se pružaju i primaju informacije, ali i proces koji omogućuje međudjelovanje pojedinca i skupine učenika i nastavnika. Komunikacija je važan čimbenik cjelokupnog odgojno-obrazovnog procesa. Kako bi učenici razumjeli poruku koji im nastavnici šalju, ona mora biti jasna, razgovijetna konkretna, sadržajna i jednostavna. Komunikacija je razmjena informacija, ideja i osjećaja verbalnim sredstvima bilo upotrebom govora, pismenim putem(korištenjem tiskanih ili digitalnih medija), vizualnim putem uporabom simbola, karata. Sposobnost preciznog i jasnog komuniciranja od iznimne je važnosti u svim socijalnim institucijama,, stoga je važno razvijati ove vještine kako bismo povećali kvalitetu vlastitog života u svim aspektima od privatnog do poslovnog. Nastavnik kao organizator izvođenja nastavnog procesa, ima odgovornu ulogu za uspješnost svakog pojedinca i razreda odnosno grupe kao cjeline. Komunikacija je prenošenje poruke jedne osobe prema drugoj, tako da je ona ne može razumjeti i u raspravi provjeriti i ako treba, temeljen nije djelovati(Vilotojević,2001:315). Ona je u razredu veoma važna, jer uvjetuje kakva će biti klima u cijeloj školi. Vrlo je važno da da nastavnici osim znanja iz odgovarajući predmeta, podučavaju učenike komuniciraju, ali i vještinama uspješne komunikacije. Iako nije lako primijeniti vlastite naučne obrasce komunikacije, to ne znači da je nemoguće. Dajte se vremena i polako uvodite promjene u svoj komunikacijski stil. Započeti možete s onom tehnikom koja vam se čini najjednostavnijim ili s onom za koju treba najmanje truda da biste postigli pozitivnu promjenu. Svaka takva promjena biće motivirajuća da i dalje ustraje u usavršavanju vaših komunikacijskih vještina. Vježbom do kvalitetnih komuniciranja i dobrih odnosa. Komunikacijske vještine mogu se definirati kao prijenos poruke koja podrazumijeva zajedničko razumijevanje između konteksta u kome se ta komunikacija odvija (Saunders i Mills, 199). Vještine komuniciranja veoma su važna umijeća i bitna sposobnost svakog nastavnika te su temelj uspješne i kvalitetne komunikacije sa učenicama. To su slušanje, empatija, fleksibilnost, inkluzivnost kvalitetna uspješno interakcija, otvorenost, osjetljivost za međusobnu suradnju i uvažavanje. Ako nismo sposobni razumjeti, objasniti i predvidjeti događaje u komunikacijskoj situaciji, ako se ne znamo poništi prikladno očekivanjima ili normama konteksta ili ako ne pokazujemo zanimanje za vrijednost i standarde drugih, velika je vjerovatnost da nas i drugi neće razumjeti te da se neće ponašati prema nama onako kako bismo željeli. Loša komunikacija smanjuje samopoštovanje i

samopouzdanje, izaziva povlačenje, otpor ili odbacivanje. Takođe loša komunikacija može dovesti do naučene bespomoćnosti, povučenosti, osjećaja pobijeđenosti ili nedoraslosti. Komunikacijom putem poruka gube se socijalne vještine te postaje upitno i socijalno izražavanje djece. Suvremena i kreativna nastava omogućava stvaranje uvjeta aktivnog sudjelovanja učenika-nastavnika i roditelja u interakciji i komunikaciji. Vođenjem kvalitetne komunikacije, kao jednog od načina podučavanja komunikacijskih vještina, učenici uče kako razjasniti nesporazume i sukobe pažljivim korištenjem govora.

2.3. Interpersonalna komunikacija između odgajatelja i djece

Karakteristike interpersonalne komunikacije koja pogoduje razvoju učenika identiteta i komunikacijskih vještina jest mogućnost slobodnog izbora informacija od strane nastavnika i učenika. Pošto interpersonalna komunikacija ima određene značajke ovisno o različitim iskustvima djeteta, u našem slučaju bilo izazovno razumijevanje toga kako razvoj interpersonalne komunikacije djeluje u obrazovnim okruženjima koja se razlikuje po planiranju odgoja i obrazovanja unutar predškolskog odgoja. Iako provedba programa usmjerenog na dijete u vrtićima predstavlja novo obrazovno iskustvo, koje se razlikuje od tradicionalne obrazovne prakse u ranom djetinjstvu usmjereno na dijete. Razvoj interpersonalne komunikacije, shvaćene kao proces savladavanja aktivne i interaktivne vještine i kompetencije u komunikaciji. Analiza rezultata o komunikaciji odgojiteljica s djecom tijekom odgojno-obrazovnog rada u predškolskim ustanovama pokazuje jasne razlike u interpersonalnoj komunikaciji, ovisno o metodi poučavanja koja se koristi u eksperimentalnoj i kontrolnoj skupini. Koristi li se odgajateljica dječijim imenima, primjenjuje li kontakt očima ili govori djeci šta učiniti pomoću ja ili ne za vrijeme interpersonalne komunikacije u obrazovnom okruženju od velike je važnosti za međuljudske odnose. Ovim značajkom komunikacije u odgojno-obrazovnom procesu pokazuje se poštovanje za individualnost djeteta. U svijetu obrazovanja na raznim razinama često postoje instance kada učitelj daje upute djetetu s ti na primjer ti blizu prozora, ti u crvenoj košulji, ti u trećem redu. Imajući na umu važnost kontakt očima za učinkovito interpersonalno komuniciranje, na temelju statičkih podataka utvrdili smo da postoji ali ne na zadovoljavajućoj razini. Postavljanje otvorenih pitanja, pažljivo slušanje djeteta bez prekida kao i slušanje iskaza djetetovih interesa od strane odgojitelja veoma su važni aspekti interpersonalne komunikacije za odgojitelje, gdje oni dobiju velike količine informacija na osnovi kojih mogu uspješno organizirati i planirati aktivnosti tijekom odgojno-obrazovnog procesa. Djeca i odgajateljice

obično pozivaju djecu po imenu i gledaju jedni drugima u oči mnogo češće nego u kontrolnoj skupini, čine se stvara interpersonalni odnos za komunikaciju. Sloboda izražavanja u komunikaciji između djece i odgajateljice kao i mogućnost razmjene međusobnih ideja, mišljenja i znanja pridonosi bogatstvu i raznolikosti informacija koje posjeduju. Dječija interpersonalna komunikacija, kao i komunikacija djece s odgojiteljicama, koristeći govor tijela, geste i ton glasa, čini davne dobivene informacije mnogo bogatijima, jasnijim preciznijima, što znatno pomaže u razumijevanje informacija. U međusobnoj komunikaciji, u načinu koji odgovara njihovom razvojnom potencijalu i karakteristikama njihove dobi djeca pažljivo slušaju svoje prijatelje dok pričaju. Kada odgajateljice komuniciraju s djecom, postavljajući otvorena pitanja dobiju potpunije i točnije informacije o razvojnom potencijalu djeteta, kao i njihovim interesima, željama-najvažnije razvojnim potrebama što pomaže u kvalitetnoj komunikaciji. Svaka osoba ima kontinuiranu potrebu da komunicira sa drugima. Interpersonalna komunikacija ovisi o raznim životnim iskustvima koja utječe na razvojnu razinu interpersonalne komunikacije. Takvo iskustvo posebno dominira u ranom djetinjstvu preko planiranog i strukturiranog procesa odgoja i obrazovanja. Interpersonalna komunikacija-komunikacija između dvije osobe. Interpersonalna komunikacija je vrsta komunikacije koja se odvija najmanje između dvije osobe. Ona predstavlja interakciju ili međusobno djelovanje dviju ili više osoba licem u lice. U ovoj vrsti razmjena informacija, šalju se simboli koji imaju određeno značenje a oni mogu biti verbalni ili neverbalni. Drugim riječima, interpersonalna komunikacija znači verbalno ili neverbalno ponašanje koje činimo s drugom osobom. Kada je u pitanju interpersonalna komunikacija, primjer koji opisuje njenu svrhu je upoznavanje ljudi i svijeta oko sebe, predstavljanja pojedinaca i određivanje kakvu će imati sliku o nama te uspostavljanje međuljudskih odnosa. Najvažniji cilj interpersonalne komunikacije je uspostavljanje stabilnih međuljudskih odnosa. Obzirom na to da je ovaj tip komunikacije najrasprostranjeniji i osnovni oblik društvene komunikacije važno je imati dobro razvijene komunikacijske vještine koje su ključ uspjeha u odnosima sa drugim ljudima.

3. Uloga odgajatelja u promicanju pozitivne komunikacije

Ako pretpostavimo da vrtić dopunjava i u određenim pravcima proširuje ulogu dobrog obiteljskog doma, onda odgajateljica u vrtiću prirodno preuzima u tom razdoblju neke attribute i dužnosti majke da pri tome ne teži da zadovolji vlastite potrebe za razvijanjem materinske emocionalne veze. Njezina se dužnost sastoji više u tome da održava, jača i obogaćuje osobni

odnos djeteta s obitelji, i da ga u isto vrijeme upoznaje sa širim svijetom i mogućnosti. Tako da će već od njegova prva dolaska u vrtić iskren i srdačan odnos između odgajateljica i majki služiti razvijanju osjećaja povjerenja u majku i postizanju njegova smirenja. Uspostavljanje ovakvog odnosa pomoći će odgajateljici da otkrije i shvati smetnje u svoje djece koje izvire iz životnih uvjeta kod kuće, a to će joj u mnogo slučajeva pružiti priliku da majkama pomogne da steknu vjeru u sebe kao majke. Stupanje u vrtić društven je doživljaj⁴ izvan obitelji. Ono djetetu stvara psihološki problem, a odgajateljici priliku da da svoj doprinos mentalnoj higijeni. Odlazak u vrtić kod majke također može izazvati tjeskobe zbog njenog pogrešnog shvaćanja potrebe djeteta za mogućnostima razvoja izvan okrilja doma i za možebitnog osjećaja da korijeni ove potrebe leže više u njenoj neprimijenjenosti nego u djetetovom prirodnom razvoju. Ovi problemi, koji se javljaju prilikom stupanja djeteta u vrtić, potvrđuje činjenicu da tijekom cijelog razdoblja njegova pohađanja vrtića odgajateljica ima dvojaku odgovornost i dvojaku priliku. Ima priliku da pomogne majci otkriti vlastitije materinske mogućnosti i da pomogne djetetu da prebrodi neizbježne psihološke probleme s kojima se sukobljava ljudsko biće u razvoju. Odnos domaćinstva i poštovanje obitelji osnova su održavanja čvrstih odnosa između djeteta, odgajateljice i obitelji. Odgajateljica preuzima ulogu srdačne i suosjećajne prijateljice, koja će biti ne samo oslonac djetetovu životu izvan kuće nego i osoba koja se prema njemu ponaša odlučno i dosljedno, koja uočava njegove osobne radosti i brige, koja podnosi njegova proturječja i koja mu je kadra pomoći u trenucima velike nevolje. Za razliku od majke ona ima stručno znanje stečeni školovanjem i objektivan stav prema djeci o kojoj se brine. Vrtić također daje djetetu priliku da se druži sa vršnjacima. Ono doživljava prvi put da bude pripadnik jednakih, te se na taj način suočava s potrebom da razvije sposobnost za skladne odnose u takvoj grupi. Budući da djeca predškolske dobi naginju tome da budu žrtvom vlastitih snažnih emocija i agresivnosti odgajateljica ih mora ponekad zaštititi od njih samih te prema potrebi obuzdati i voditi u neposrednoj situaciji i pružiti im povrh toga odgovarajuće mogućnosti da se izdovolje u igri, kako bi im pomogli da svoju agresivnost svedu u konstruktivne tokove i steknu djelotvorne vještine. U ranom razdoblju djetetova pohađanja ona će se također suočiti sa zbunjujućim kolebanjem između stanja jake zavisnosti i ne zavisnosti a isto tako potkraj razdoblja pohađanja vrtića, s brkanjem pravog i krivog, maštarije i zbilje osobne i tuđe svojine. Odgajateljica mora imati toliko znanja da može prosuditi da li se prikladan postupak može provesti na razini vrtića, ili se treba obratiti stručnjaku. Od organizacije i pružanja mogućnosti za razne oblike rada i

---

⁴ Mirković, Borjana Uloga predškolskog odgoja I obrazovanja u Sarajevu2019, str 212

djelatnosti u vrtiću zavisi puni procvat osjećajnih, društvenih, i umnih i tjelesnih snaga djeteta. U tim djelatnostima odgajateljica igra važnu ulogu tako što povezuje svoje istančano osjećanje i poznavanje dječijeg simboličkog jezika i izražavanja s razumijevanjem vrijednosti raznih oblika igre, na primjer dramske, slobodne, organizacione, graditeljske itd. U predškolskoj dobi igra je glavno sredstvo kojim dijete rješava emocionalne probleme svojstvene razvoju. Igra je također jedan od načina djetetova izražavanja-način na koji ono kazuje i pita. Odgajateljica to mora shvatiti želi li djetetu pomoći u rješavanju mučnih problema koji se neizbježno javljaju, a koji odrasli često nisu svjesni a mora se i školovati da bi razvila i iskoristila ovo shvaćanje od važnosti igre za predškolsko dijete. Odgoj od odgajateljice zahtijeva da bude spremna sprečavati i obuzdavati one porive i nagonske težnje, uobičajenije kod svoje djece, kao i sredstva za izražavanje njihove mašte i dramatskog života. Uz rad odgajateljice s djecom nerazdvojno je vezana njena sposobnost da djeluje u skladu s ostalim osobljem i da u sebi sačuva značajke žene.

3.1. Autizam

Autizam je cjeloživotna razvojna nesposobnost koja ometa osobe u razumijevanju onoga što vide, čuju ili osjećaju. To vodi do ozbiljnih problema u društvenim odnosima, komunikaciji ili ponašanju. Radi se o složenom neurološkom poremećaju koji utječe na funkcioniranje mozga. Simptomi autizma mogu biti prisutni u različitim kombinacijama i praćeni ostalim nesposobnostima. Neke osobe s autizmom imaju normalne razvijene razine inteligencije, dok većina njih ima određen stupanj nesposobnosti koji se proteže od blagog do izrazitog zaostajanja. Taj stupanj zaostajanja često se označava kao visoko funkcionirajući autizam do niskofunkcionirajućeg autizma. Sve osobe s autizmom imaju poteškoća u socijalnim interakcijama i ponašanju, pri čemu stupanj i vrste teškoće mogu varirati. Neki pojedinci mogu biti izrazito povučeni, dok drugi mogu biti pretjerano aktivni, pa ljudima pristupaju na neobične načine. Njihovi su problemi nepažnja i otpornost prema promjeni. Na senzorne podražaje često reagiraju na atipičan način, pa mogu očitovati neobična ponašanja poput udaranja rukom, vrtenja ili ljuljanja. Osim toga oni mogu iskazivati neobičajene načine korištenja predmeta i neobičnu sklonost prema predmetima. Iako osobe s autizmom imaju neke određene zajedničke osobine, ne postoje dva ista pojedinca. Povrh toga njihovo sazrijevanje može dovesti do promjene oblika i stupnja teškoća. Njihove zajedničke karakteristike pomažu nam u razumijevanju općih potreba koje prate autizam, no izuzetno je važno da se te spoznaje kombiniraju s poznavanjem specifičnih interesa, sposobnosti i osobnosti svakog pojedinog učenika. Dijagnozu autizma

postavlja liječnik ili klinički psiholog koji je specijalizirao za područje autizma. Psiholog najčešće svoje procjene donosi prikupljanjem informacija o razvojnoj razini i ponašanju, patolog za govor i jezik procjenjuje govor, jezik i ponašanja koji se tiču komuniciranja. Budući da su mnoge karakteristike autizma isto tako prisutne i kod drugih poremećaja, medicinska procjena usmjerena je na utvrđivanje ostalih mogućih uzoraka postojećih simptoma. Iako je svaka osoba s autizmom jedinstvena, ipak u dijagnosticiranju autizma neke karakteristike smatraju osobito važnima. Te su karakteristike podijeljene u četiri osnovne kategorije: karakteristike komuniciranja, karakteristike socijalne interakcije, karakteristike neobičnog ponašanja, karakteristike učenja. Ostale karakteristike ponašanja i učenja učenika s autizmom mogu se karakterizirati kao neobični oblik pažnje, neobične reakcije na senzorni položaj, anksioznost. Uprkos tome što između pojedinaca postoje znatne razlike u njihovoj sposobnosti govora, kod svih osoba s autizmom prisutne su teškoće u komunikaciji. Neki se pojedinci ne izražavaju riječima, dok drugi mogu imati bogat rječnik s nedostacima pragmatike (socijalna upotreba govora). Osobe s autizmom mogu izgledati kao osobe koje su uhvaćene u svom vlastitim svijetu u kojem je komunikacija sasvim nebitna. Pri tome se ne radi o namjernom ponašanju, već o nesposobnosti komuniciranja. Postoje teškoće govora koje mogu obuhvatiti: teškoće u neverbalnoj komunikaciji, neprimjereni izraz lica, neuobičajena upotreba gesta, izostanak uspostavljanja očima, neobični položaj tijela, pomanjkanje uzajamnog ili zajedničkog fokusiranja pažnje. Razvijanje socijalnih vještina izuzetno je važno kada se radi s učenicima s autizmom, pa stoga pri izradi planova postupanja s problematičnim oblicima ponašanja razvijanja socijalnih vještina predstavlja njihovu važnu sastavnu komponentu. Učenici s autizmom socijalne vještine ne usvajaju na uobičajen način, tj. zapažanja i sudjelovanja. Općenito je nužno da se određena vještina usvoji na temelju jasne upute i pružanja pomoći s obzirom na primjenu vještina u socijalnim situacijama. Osobe s autizmom često očituju neobilna i karakteristična ponašanja koja uključuju: ograničeno područje interesa i zaokupljenost nekom specifičnom zanimljivošću ili predmetom, nefleksibilan slijed nefunkcionalne rutine, stereotipne i repetitivne motoričke manirizme, poput udaranja rukom, pucketanja prstima, ljuljanja, okretanja, hodanja na nožnim prstima, lupanjima po predmetima, zaokupljenost dijelovima predmetima, oduševljenja pokretom, kao što su okretanje ili okretanje kotača na igračkama, insistiranje na postojanosti i otpor prema promjeni, neobične reakcije na senzorni položaj. Obrazovni plan trebao bi obuhvatiti strategije širenja učenika, razvijanje učenika, razvijanje vještina razumijevanje reakcija učenika na senzorni podražaj, te pripremu učenika za planiranje

promjene. Psihološko-obrazovni profil osoba s autizmom različit je od odgojno-obrazovnog profila pojedinaca čiji razvoj teče normalno. Istraživanja pokazuju da su mogući nedostaci u većini kognitivnih funkcija, a da pri tome nisi oštećene sve funkcije. Neki učenici s autizmom imaju izraženije sposobnosti na područjima mehaničke memorije i vizuelno-specijalnih zadataka od sposobnosti na ostalim područjima. Oni se zapravo mogu isticati u vizuelno-specijalnim zadacima kao što je slaganje puzli, te isto tako ispravno rješavati specijalno perceptivne zadatke i zadatke koje zahtijevaju sklapanje. Neki su sposobni prisjetiti se jednostavnih uputa, ali mogu imati teškoća kada se prisjećaju složenih informacija. U osobnim izvješćima pojedinaca s autizmom opisuju se vizuelne vještine kao njihova jaka strana. Učenici s autizmom mogu imati poteškoća u svezi s preradom usmenih i pisanih informacija-na primjer u praćenju uputa ili razumijevanju onoga što čitaju. Planiranje odgojno-obrazovnog rada za učenike s autizmom složeno je jer se ti učenici znatno razlikuju od većine ostalih učenika po načinu učenja, komuniciraju i razvoju socijalnih vještina te po tome što je njihovo ponašanje često problematično. Postoje znatne individualne razlike u načinu utjecaja tih karakteristika na pojedinu osobu. Programi moraju biti individualizirani i zasnovani na jedinstvenim potrebama i sposobnostima svakog pojedinog učenika. Za planiranje je izuzetno važno prepoznati način na koji autizam utječe na sposobnost procesuiranja informacija i komunikaciju učenika. Odgojno-obrazovni program rada učenika može uključivati kombinaciju odgojno-obrazovnih aktivnosti redovitog plana i programa aktivnosti koje se temelje na specifičnim aktivnostima i zadacima za svakog određenog pojedinca, a koji su navedeni u individualno-odgojno-obrazovnom planu (Loop-u). Loop se zarađuje suradnjom članova tima koje čine osobe izravno uključene u rad s učenikom, kao što su razredni učitelj, roditelj ako je to moguće i sam učenik te specijalni učitelj edukator. U nekim su slučajevima u planiranje uključene i druge osobe, kao što su asistent učitelja, patolog govora i jezika, savjetnici za ponašanje te školski psiholozi. Školsko osoblje mora voditi računa o tome da je svrha intervencija pružanje pomoći učeniku, tako da školski program, koliko je god to moguće, bude u skladu s tim programom rada ili terapijom. Budući da su teškoće učenika s autizmom vezane uz promjene, važno je nastojati planirati tako da se poduprije njihova međusobna komplementarnost. Potrebe nekih učenika s autizmom i pomoć koja je potrebna kako bi se potrebe zadovoljile ponekad izlaze iz okvira propisanog sustava školovanja. Radi krajnje djelotvornosti i postizanja najboljih rezultata učenika, tijekom svih djelovanja poželjan je suradnički pristup da bi se učenicima pružila podrška. Kako bi se planom učenicima i njihovim obiteljima osigurala podrška, neki školski okruzi preporučuju da se

suradujući s lokalnim agencijama izrade protokoli zajedničkog djelovanja. Takvi protokoli bave se područjima kao što su razmjena informacija, način komuniciranja, mjesta sastajanja i područja odgovornosti. Uvijek kad postoji protokol, takve se agencije, kao vanjski nosioci usluga prvorazredan način bave učenikom u školi. Radi više informacija o integriranju planiranja, vidi odlomak koji slijedi integriranje slučaja. Svrha je napisanog Iloop-a usmjeravanje djelovanje edukatora i pružanje informacija o oblicima i promjenama, prilagodbama, strategijama i pomoći koja će se primijeniti u funkciji podupiranja učenika. Djelotvorni Iloop uključuje: osobne podatke i podatke o obrazovanju, uključujući procjene, informacije o jakim stranama i potrebama učenika, dugoročne ciljeve te kratkoročne ciljeve i zadatke. Dugoročni ciljevi uključuju buduću viziju učenika kao odrasle osobe. Kratkoročni ciljevi i zadaci mogu se odnositi na redoviti plan i program obrazovanja ili se mogu utvrditi kao individualizirani ciljevi organizirani u razvojna područja poput sljedećih, komunikacija uključujući razvoj vještina izražavanja kroz govor ili augmentativne sustave, razvoj govora i pragmatičkih vještina, socijalizacija razvoj socijalnih vještina, oblici ponašanja primjereni različitim kontekstima i situacijama, funkcionalne vještine koje se tiču samostalnosti učenika, režim učenika, prijelazni ciljevi i zadaci uključujući stručne vještine, pomoćna sredstva i strategije koja će pridonijeti u ostvarivanju ciljeva i zadataka, način procjene i vrednovanja napretka učenika, utvrđivanje obaveza koje se tiču provođenja specifičnih dijelova plana s razinom podrške i izvršiteljem obaveze, proces revizije i evaluacije plana najmanje jednom godišnje. Iloop je opsežan plan, a njegova svrha je prikazivanje dnevnih obrazovnih aktivnosti učenika. Budući da učenik i učitelj razvijaju međusobno prisniji odnos, te da dolazi do promjena, razumno je očekivati da će tijekom godine biti potrebno izvršiti reviziju radi pronalaženja učinkovitog programa rada učenika. Fleksibilnost pri provođenju tijekom školske godine nužna je radi prilagođavanja promjena u ponašanju učenika ili promjena u svezi s njegovim potrebama. Pri izradi Iloopa važno je planirati prilagodbe radi obrazovanja, razrednog okruženja i upravljanje razredom kako bi se udovoljilo potrebama učenika, te kako bi se učenika ili učenicu osposobilo za njegovo optimalno funkcioniranje u razredu. Ključna su područja razvoja učenika s autizmom komunikacija i socijalne vještine te kao takve moraju biti navedene u planu. Važno je djelotvorno planiranje u svezi s podupiranjem učenika s autizmom i njihove obitelji. Pri planiranju važne su sljedeće uloge: Ravnatelj škola- Dužnosti ravnatelja uključujući provođenje obrazovnih programa za sve učenike škole, određivanje osoblja raspodjelu sredstava unutar škole te brigu za to da učitelj raspolažu informacijama koje su im potrebne za rad učenicima određenog razreda ili programa. Pri podupiranju učenika s posebnim potrebama,

ravnatelj mogu olakšati suradnju školskih timova. Razredni učitelj- Učitelji su odgovorni za odgojno obrazovne programe svih učenika u njihovim razredima. Kada je učeniku s autizmom potrebo specijalizirano programiranje i obrazovanje, učitelji trebaju surađivati s dostupnim stručnjakom kako bi utvrdili postojanje temeljito izrađenog plana i korodiranog pristupa. Stručni učitelj- Razrednim učiteljima podršku pružaju učitelji koju su posebno educirani za rad s učenicima čije su posebne potrebe složenije. Patolozi govora i jezika raspolažu stručnim znanjima koja su potrebna za procjenjivanje komunikativnih potreba i izradu programa radi poboljšanja komunikacije. Roditelj- Obitelj učenika raspolažu znanjem i iskustvom koje je dragocjeno pri izradi djelotvornog programa rada u školi. Asistent učitelja- U nekim su slučajevima za rad s učenicima s autizmom u razredima predviđeni asistenti učitelja. Od učitelja se očekuje kreiranje programa rada za učenike s posebnim potrebama. Ključnu ulogu u većini programa rada za učenike s autizmom imaju asistenti učitelja koji obavljaju raznolike funkcije od osobne skrbi o učeniku do pružanja pomoći u svezi programa učenika. Integrirano vođenje slučaja pruža mogućnost koordiniranog planiranja i raspodjelu sredstava radi pomaganja djeci i njihovim obiteljima. Planiranje i nadziranje integriranog vođenja slučaja moguće je organizirati tako da se usmjerava na glavna područja života učenika. Zdravlje-stil života, nutricionizmom ili druge zdravstvene potrebe učenika, Obrazovanje-akademsko funkcioniranje na temelju procjene, Osobnost-jezik, kultura i duhovni aspekti života mlade osobe, Obitelj i društveni odnosi-odnosi s članovima obitelji, uključujući širu obitelj i prijatelje. Vještine skrbi za samog sebe-funkcionalne vještine i vještine samostalnosti, Ostale vještine(stručne-naročito starije učenike mogućnosti zapošljavanja i karijere te mogućnosti prijelaza). Ako je učenik fiksiran na stvar ili na temu, kao što su boja ili oblik iskoristiti to kako biste ga poučili konceptu. Aktivnosti učenja tijekom čitavog tjedna u pisanju i matematici moguće je usredotočiti na temu- to su izvanredne aktivnosti učenja koje se temelje na gradivu.

3.2. Pristupi učenicima sa poteškoćama u razvoju razlika između integracije i inkluzije

Uključivanje djece sa poteškoćama razvoju u redovni sistem odgoja i obrazovanja predstavlja važan indikator kvaliteta njihova života. Uključivanje u škole i vrtiće zajedno s ostalim vršnjacima pridonosi njihovom normalnom psihosocijalnom razvoju te se sprječava institucionalizacija. Djeca ostaju u lokalnoj sredini i pružaju im se mogućnosti za ostvarivanje vlastitih potencijala ostajanjem u obitelji i druženjem sa vršnjacima iz uže socijalne zajednice.

Ipak, kako bi uključivanje bilo provedeno na načelima socijalnog pristupa djeci sa poteškoćama u razvoju važno je razlikovati integraciju od inkluzije. Razlikovanjem ovih pojmova omogućeno je kvalitetnije uključivanje što će rezultirati i dugotrajnim pozitivnim posljedicama kako za djecu sa teškoćama tako i za društvo u cjelini. Integraciju možemo nazvati i pretečom inkluzije. Posebno valja istaknuti kako se ona temelji na primarnom fizičkom uključivanju djeteta sa teškoćama u redovni sistem odgoja i obrazovanja pri čemu se od djeteta zahtijeva da se prilagodi okolini u koju je uključeno. Uvjetno rečeno, u sustavima gdje dominira integracija, na dijete s poteškoćama u razvoju se gledao kao na „problem“, pa se često govori da dijete nije sposobno učiniti, dijagnosticiraju se sve teškoće sa kojima se dijete nosi na temelju toga se procjenjuje može li dijete funkcionirati u okolini (razredu) u koje je uključeno. Za razliku od integracije koja se temelji na medicinskom pristupu djeci sa poteškoćama u razvoju, inkluzija podrazumijeva prilagodbu okoline djetetu sa poteškoćama u razvoju i počiva na načelima socijalnog modela i modela ljudskih prava. Sagledamo li okolinu kao bitan faktor u kreiranju invaliditeta, upravo uklanjanjem prepreka u okolini može postići stvarno uključivanje djeteta sa poteškoćama u razvoju. Inkluzija podrazumijeva uklanjanje arhitektonskih barijera, promjenu stavova okoline prema djeci sa poteškoćama u razvoju te prilagodbu nastavnog sadržaja i metoda koje se primjenjuju u svakodnevnom radu. Dakle osnovna je razlika između integracije i inkluzije u tome stavljamo naglasak na prilagodbu djeteta sa poteškoćama u razvoju okolini (što predstavlja nerealni cilj) ili prilagođavamo okolinu djeteta sa poteškoćama u razvoju što je jedino moguće. Primjerice, ukoliko se u školi uključuje dijete sa poremećajem pažnje i hiperaktivnošću izuzetno je važno da svi učitelji budu educirani o metodama rada, izradama individualiziranih programa i primjeni individualiziranih postupaka u svakodnevnom radu. Također, važno je da se od prvog dana uključivanja djeteta sa poteškoćama u razvoju stavlja na naglasak na socijalizaciju i senzibilizaciju okoline. Samo tako će škola omogućiti razvoj socijalizacijskih i akademskih kapaciteta djeteta.

3.3. Uvjeti za inkluzivnu edukaciju/Smjernice u inkluzivnoj edukaciji/Kako do inkluzivne škole/inkluzivna terminologija

U školama i vrtićima u kojima se provodi inkluzivna praksa, djeca sa poteškoćama u razvoju su ravnopravni članovi razreda, a oni nisu samo fizički uključena već sudjeluju u svim aktivnostima bez obzira na vrstu i stupanj poteškoća. Upravo inkluzija stavlja naglasak na funkcioniranje

djeteta, dok se integracija fokusira na vrstu i stupanj poteškoće na temelju čega se određuju primjereni oblici školovanja. Inkluzivna praksa utemeljena je na modelu ljudskih prava, poštuje individualne osobine svakog djeteta sa poteškoćama u razvoju i ne prihvaća kategorizaciju. Također, inkluzija predstavlja važan korak u suzbijanju diskriminacije djece na temelju razlika u sposobnostima. Integrirana edukacija usmjerena je na uključivanje učenika sa manjim poteškoćama u razvoju u redovni sistem odgoja i obrazovanja. Ona je podrazumijeva potpuno ravnopravno sudjelovanje učenika sa poteškoćama u razvoju u svim sferama odgojno-obrazovnog procesa. Učenici sa poteškoćama u razvoju u sklopu integrirane edukacije, odnosno bio-medicinskog modela opisuju se kao društveni problem te se formiraju razne službe i koriste se razne postupci u cilju smanjenja posljedica medicinskih oštećenja kod učenika. U bio-medicinskom pristupa učenici s poteškoćama u razvoju percipiraju se kao posebna socijalna grupa, a stereotipi o invaliditeti postaju osnova i opravdanje za trajno ili privremeno isključivanje iz društva. U tradicionalnom pristupu poučavanja učenika sa poteškoćama u razvoju njihova medicinska dijagnoza (oštećenje) je određivala oblik poučavanja (redovni, prilagođeni ili specijalni). Stogodišnja praksa odgoja i obrazovanja učenika sa poteškoćama u razvoju u specijalnim institucijama pokazala je više nedostatka nego prednosti. Odvojeni tokom školovanja, ostaju trajno na društvenim marginama i nerijetko pripadaju siromašnom dijelu stanovništva uslijed nižeg obrazovanja i nezaposlenosti. Namjena specijalnog odgoja i obrazovanja (osposobljenost za samostalni život i doprinos društvenoj zajednici) nije ostvarena.

3.4. Karakteristike funkcioniranja i praktični savjeti za pružanje podrške učenicima sa senzoričkim oštećenjima.

Kada govorimo o učenicima sa oštećenjem vida važno je razlikovati slijepu i slabovidne učenike. Kod slabovidnih učenika postoji određeni funkcionalni ostatak vida koji učenici mogu, u određenoj mjeri koristiti prilikom izvođenja svakodnevnih aktivnosti. Slabovidnost može biti trajna ili progresivna. Ukoliko se radi o učenicima sa progresivnom slabovidnom funkcionalnom zaostalosti, ovi učenici će u perspektivi ovi učenici će u perspektivi vjerovatno u potpunosti izgubiti ostatak vida. Bez obzira na tu činjenicu, u svakodnevnom radu sa slabovidnim učenicima važno je koristiti funkcionalni ostatak vida sve dok je moguće. Usporedno s time uputno je učenika poučavati u učenju i pisanju Brailleovim pismom kako bi bio pripremljen na trenutak potpunog gubitka vida i kako bi mogao nastaviti sa funkcioniranjem u smislu usvajanja

nastavnog sadržaja. Slabovidnost može biti karakterizirana kao gubitak, primjerice, centralnog ili perifernog vidnog polja ili kao posljedica drugih oblika oštećenja vidnog polja. Metode individualizacije kod učenika sa gubitkom centralnog vidnog polja odnose na pristupanje učeniku kroz periferno vidno polje. Također, učenik treba biti pozicioniran u odnosu na ploču tako da je ploča u perifernom vidnom polju kako bi se izbjegli nepravilni položaj glave prilikom čitanja sa ploče i time posljedično komplikacije uzrokovane nepravilnim pozicioniranjem glave. Za razliku od oštećenja centralnog vidnog polja, kod učenika sa oštećenjem perifernog vidnog polja potrebno je izbjegavati prilaženje učeniku sa strane kako bi naučio. U ovom slučaju će se svi materijali i aktivnosti nuditi u centralnom vidnom polju, odnosno direktno ispred učenika. Uvriježeno je pravilo kao slabovidnim učenicima treba uvećati tisak da bi lakše čitali. Međutim u nekim slučajevima kao npr. kod Usherovog sindroma koji se još naziva i „tunelski vid“ djetetu upravo treba smanjiti tisak slova kako bi lakše perceptivno zahvatiti cjelinu(slovo i riječ). Oštrina vida kod učenika je u potpunosti očuvana ali je znati suženo vidno polje(učenik kao da gleda kroz tunel). Ostale metode individualizacije kod slabovidnih učenika odnose se na označavanje početka retka u bilježnici sa točkom koju napravimo crnim markerom da bi se učenik lakše orijentirao na papiru. Nekim slabovidnim učenicima će biti potrebna individualno osvjetljenje na školskoj klupi(stolna lampa) a ponekad će individualizacija pristupa uključivati i ukošenu podlogu za pisanje ukoliko učenik uspješne percipira na određenim kutom. Slijepi učenici razliku se od slabovidnih učenika jer nemaju funkcionalni zadatak vida potreban im je viši stupanj podrške kod izvršavanja svakodnevnih zadataka u odgojno-obrazovnu procesu. Slijepu učenike je važno provesti kroz cijelu učionicu kako bi stvorili kognitivnu sliku prostora. Sve stvari i predmeti u razredu trebaju svakodnevno biti na istom mjestu u razredu kako bi se učenik lakše koncentrirao u prostoru. Ukoliko se tokom školske godine razmjestiti dio predmeta u razredu, važno je učenika ponovo provesti kroz razred kako bi stvorio novu kognitivnu sliku razreda, ne samo kroz dio razreda u kojem je učinjena promjena. Za lakše usvajanje nastavnog gradiva učeniku sa oštećenjem vida treba omogućiti korištenje diktafona tijekom nastavnog sata. Urednost ispod klupe je odgovornost učitelja, odnosno asistenta u nastavi, a organizacija materijala na klupi treba uključivati samo one predmete koji su potrebni za izvođenje trenutne aktivnosti, na taj način se učeniku sa oštećenim vidom olakšava snalaženje na radnom mjestu. Obzirom da učenik sa oštećenjem vida ne prima vizualne informacije o nastavnom sadržaju koji se obrađuju izuzetno je važno da se tijekom rada koristi što više konkretna. Sve materijale koji izrađuju kao podrške slijepom učeniku potrebno je raditi u 3D tehnici kako bi učenik mogao

taktilnim putem stvoriti sliku o temi koja se obrađuje. Kod svih učenika, a posebno kod učenika oštećenog vida, treba koristiti više očuvanih osjetilnih kanala za obrađivanje nastavnog gradiva. Tako učenici moraju imati mogućnost opipati predmet o kojem uče, ukoliko predmet ima miris važno je da ga učenici mogu doživjeti kroz olfaktorne senzoričke kanale, da postave svoje tijelo u obliku predmeta o kojem uče) bilo da se radi o brojkama, slovima, brojevima ili dr.). Također, upisivanje slova prstima u sitni pijesak ili opisivanje 3D modela slova /brojki pomoći će u stvaranju slike o određenom slovu/brojci. Bez obzora što slijepi učenik koristi Brailleovo pismo, važno je da stekne percepciju o izgledu slova/brojki kroz neposredno iskustvo. Kako bi bilo moguće pružiti adekvatnu podršku učeniku bez ostataka funkcionalnog vida važno je da učitelj i asistent u nastavi prođu obuku za korištenje Brailleovog pisma radi pripreme nastavnog materijala, ispita i kontrole rada učenika. Učenika sa oštećenjem vida nije potrebno prezasićavati već ga treba uključiti u sve aktivnosti razreda i škole jer je on to sposobno izvesti. Naravno uz adekvatnu individualizaciju i podršku. Kada govorimo o učenicima oštećenog sluha važno je razlikovati nagluhe i gluhe učenike kod kojih je naknadno ugrađena pužnica. Kod nagluših učenika postoji određeni funkcionalni ostatak sluha koji učenici mogu u određenoj mjeri koristiti prilikom izvođenja svakodnevnih aktivnosti. Naglušost može biti trajna ili progresivna. Ukoliko se radi o učenicima sa progresivnom nagluhošću, ovi učenici su perspektivi vjerovatno u potpunosti izgubiti funkcionalni ostatak sluha. Bez obzira na tu činjenicu. U svakodnevnom radu s naglušim učenicima važno je koristiti funkcionalni ostatak sluha sve dok je to moguće. Usporedno s time uputno je učenika poučavati znakovnom jeziku kako bi bio primijenjen na trenutak potpunog gubitka sluha i kako bi mogao nastaviti sa funkcioniranjem u smislu usvajanja nastavnog sadržaja. Kod učenika sa oštećenim sluhom moguće je prepoznati neke od slijedećih specifičnosti u funkcioniranju: teškoće učenja govora, usporeno i otežano usvajanje pisanog i govornog jezika, teškoće u pisanom izražavanju, oskudni rječnik, a radi lošijeg poznavanja mogu se primijetiti teškoće u usvajanju obrazovnih sadržaja. Samo neke nastavne sadržaje će učenici s oštećenjem sluha usvajati s većim odstupanjem zbog prirode senzoričkog oštećenja kao npr.: diktate, pjevanja i slušanje glazbenih djela u glazbenoj kulturi, vježbe slušanja i izgovora te diktate u stranim jezicima. Praktični savjeti u individualizaciji rada sa učenicima sa oštećenjem sluha odnose se prije svega na važnost uspostavljanja osobnog kontakta. Također veoma je važno provjeriti je vaš učenik u cijelosti razumio u čemu će pomoći dobra osvjetljenost lica učitelja i asistenta u nastavi, okrenutost prema učeniku sa poteškoćama ta izražajna facijalna ekspresija. Kako bise mogla pružiti adekvatna podrška učenicima s oštećenjem sluha izuzetno je

važno naučiti komunicirati na znakovnom jeziku. Učenici sa oštećenjem sluha očuvanih intelektualnih sposobnosti mogu savladati redovni nastavni program, uz uvjet da im je osiguran jednak pristup informacijama kakav imaju i čujućí učenici, odnosno da se maksimalno vodi računa o njihovom vizualnom i aditivnom funkcioniranju. Prilikom vrednovanja postignuća učenika sa oštećenim sluhom moguće su slijedeće prilagodbe: izuzeće od dijela ispita koji uključuje diktat ili slušnu provjeru, moguće je izuzeće od polaganja usmenog dijela ispita stranog jezika. Ukoliko učenik želi polagati usmeni dio ispita moraju mu se omogućiti ove prilagodbe: ispitivač prilagođava brzinu govora, razumljivije govori te se isključuju dodatni zvukovi koji ometaju optimalan prijam informacija. U ocjenjivanju eseja ne uzimati u obzir gramatičke pogreške, kao što je nepravilna upotreba padeža i ocjenjivati isključivo sadržaj napisanoga. Svi učenici sa oštećenim sluhom trebaju biti uključeni u odgojno obrazovne aktivnosti uz isticanje pozitivnih osobina učenika, njegovih spolnosti, interesa i potreba na činu je uputno bazirati sve individualizirajuće postupke. Uključivanje roditelja u planiranje nastavnih aktivnosti i razvoj individualiziranog odgojno obrazovnog programa uvelike će doprinijeti kvalitet rada sa učenicima oštećenog sluha. Također kako bi se uskladili ciljevi sa potrebama i spolnostima učenika važno je omogućiti učeniku pružanje povratne informacije o metodama koje se koriste u svakodnevnom radu. Samo timski pristup planiranju odgojno obrazovnih postupaka može rezultirati uspješnom inkluzijom učenika u redovno odgojno –obrazovni sistem.

3.4. Učenici sa motoričkim poremećajima, učenici sa kroničkim bolestima

Tjelesni invaliditet kao funkcionalni invaliditet može nastati kao posljedica oštećenja lokomotoričkog aparata, oštećenja središnjeg živčanog sistema, oštećenja perifernog živčanog sistema te kao posljedica kroničnih bolesti ostalih organskih sistema(Soldo,1986). Prve tri grupe oštećenja dominantno se odnose na oštećenje izvršnog sistema za kretanje mišića, kostiju i zglobova te oštećenje izvršnog sistema za kretanje-mišića, kostiju i zglobova te oštećenja živčanog(centralnog i perifernog)sistema koji oblikuje i kontrolira rad izvršnih organa za kretanje. U tom kontekstu ova se oštećenja mogu svrstati u grupu motoričkih poremećaja. Oboljenja koja karakterizira dugotrajni tijek, a odnose se na druge organske sisteme, mogu se svrstati u grupu kroničnih bolesti. Ove klasifikacije odnose se na organske faktore koje uzrokuje motoričke poremećaje, odnosno kronične bolesti ali temelj za cjelovito promišljanje osobe, tako i osoba s tjelesnim invaliditetom, jest njihova biopsihosocijalna struktura, odnosno strukturirani

spoj bioloških, psiholoških, socijalnih i duhovnih značajki osobe. Ta struktura nije samo zbroj elemenata/značajki nego ti elementi kroz međusobnu interakciju tvore novu multidimenzionalnu i multiuzročnu kvalitetu koja predstavlja egzistenciju i esenciju osobe. Drugim riječima, značenje jednog oštećenja, koje je biotičko u svojoj prirodi, ne može razumjeti i objasniti ako se ne analizira u vezi sa cjelovitom strukturom i socijalnim kontekstom u kojem se pojedinac razvijao u kojem živi. Kod osoba sa tjelesnim invaliditetom, na putu prema zadovoljenju potrebe za socijalnom uključenosti veću prepreku od samog oštećenja često predstavlja upravo okolina, odnosno ljudi bez oštećenja. Razumijevanje i prihvaćanje prirode ovih oštećenja predujet je za razvoj okoline u smjeru potpore ovim osobama. U kontekstu osoba sa invaliditetom to bi se odnosilo u najširem smislu i na cjelinu njihove kvaliteta života, u kojoj edukacija zauzima značajno mjesto. Najučestalija posljedica oštećenja središnjeg živčanog sistema je cerebralna paraliza koju Svjetsko povjereništvo za cerebralnu paralizu definira kao stalan ali ne nepromjenjiv poremećaj pokreta uzrokovan oštećenjem živčanog sistema tijekom razvoja prije ili tijekom poroda ili prvim dojenačkim mjesecima. Kliničku sliku cerebralne paralize, koju karakterizira otežan razvoj i funkcioniranje neuromišićnog i mišićno-koštanog sistema čine motorika i reakcija ravnoteže, smanjen razvoj vještine, koordinacije skladnost pokreta. Cerebralna paraliza može se javiti u više stupnjeva intenziteta, više oblika i više kliničkih slika ovisno o zahvaćenosti dijelova tijela. Najčešći je spastični oblik (paraliza aktivne motorike, mišićni hipertonus, voljni su pokreti usporeni ili s ne mogu izvesti a postoje i stereotipni pokreti), slijede atetozni oblik (postojanje nesvršishodnih, polaganih, nehotičnih, ataksičnih nekoordiniranih i bizarnih pokreta, uz mogući tremor, opsežne kretnje), koreoatetozni oblik (uz atetotone javljaju se i koreoatetozni pokreti-brze, asimetrične, nevoljne, nesvršishodne kontrakcije različitih mišićnih skupina koje se javljaju u području glave i trupa) te atonija mišića (vrlo oskudne aktivne kretnje, pasivne su moguće do bizarnosti, česte su luksacije iščašenja zglobova.) Prema zahvaćenosti dijelova tijela, cerebralna paraliza se dijeli na diplegiju (sva četiri ekstremiteta, ruke su zahvaćene manje), hemiplegije/hemipareze (jedna okomita polovica tijela), kvadrilegiju (sva četiri ekstremiteta su jednako zahvaćena), triplegiju (zahvaćena su tri ekstremiteta), paraplegije (zahvaćene su obje noge) i monoplegiju (zahvaćen je jedan ekstremitet). Zbog ovih disfunkcionalnost otežan je razvoj i funkcioniranje senzornih i perceptivnih sistema, a također i respiratornog sistema. Prisutne su i poteškoće govorne komunikacije, a česte su i intelektualne teškoće te razvoj niskog samopoštovanja, pojava anksioznosti, depresije itd.

Kronične bolesti obilježava dugotrajni tijek, često su doživotne, mogu smanjiti kvalitetu života, dovesti do invaliditeta i prijevremene smrtnosti. Kod rada sa učenicima sa motoričkim poremećajem ili kroničkim bolestima često je nužna prostorna prilagodba i mogućnost korištenja asistivnih tehnologija u izvođenje nastave. Navedena pristupačnost odnosi se na sva okruženja u kojima učenik boravi: prostorne adaptacije i pomagala u učionicama i knjižicama, prostorne adaptacije i pomagala koje učenik koristi u aktivnostima svakodnevnog života, prostorne adaptacije i pomagala u drugim prostorima. U radu sa učenicima sa motoričkim poremećajima važno je osigurati adekvatnu učionicu koja treba biti smještena u prizemlju odgojno obrazovne ustanove ukoliko ne postoji lift. U slučaju da se učenik kreće iz pomoć kolica, potrebno je za njega osigurati mjesto za prolaz kako bi se neometano i bez ometanja drugih učenika mogli kretati unutar prostora učionice i škole. Na početku svake radne sedmice potrebno je učenika upoznati sa nastavnim cjelinama koje će se obrađivati da bi se što adekvatnije mogao pripremiti za nastavu i organizirati vrijeme za učenje. Kod provođenja određenih pokusa možda će biti potrebna prisutnost asistenata u nastavi pri rukovanju materijalom. Ispite je potrebno prilagoditi sposobnostima učenika kroz produživanje vremena, zamjenu pisanog za usmeni ispit ili suprotno, omogućavanje korištenje računara i dr. Kod učenika sa kroničnim bolestima najčešće će biti potrebno koristiti metode podrške slične kao i kod učenika sa poremećajem pažnje jer određeni medikamenti mogu uzrokovati simptome poremećaje pažnje i psihomotornog nemira, posebice lijekovi koji se uzimaju kod epilepsije. Učenici koji zbog kroničnih bolesti dulje vrijeme izbivaju iz nastavnog sadržaja kao i plan konkretnih metoda koje će im prezentaciju tih nastavnih sadržaja učiniti što pristupačnijima za usvajanje. Kada govorimo o kroničnim bolestima kao što je dijabetes ili epilepsija važno je da učitelj i asistent u nastavi budu upućeni u potrebe od strane roditelja u slučaju potrebe za intervencijom uslijed npr. eliptičnog napada ili hiperglikemije.

3.5. Učenici sa emocionalnim poteškoćama, učenici sa poremećajem pažnje i hiperaktivnosti (Adhd)

Ako učenik u količini i intenzitetu motoričke aktivnosti trajno odstupa među svojim vršnjacima, odnosno među učenicima istog razvojnog nivoa može se raditi o hiperaktivnosti, razvojnom poremećaju nedostataka inhibicije ponašanja koji se očituje kao razvojno neodgovarajući stupanj nepažnje, pretjerane aktivnosti i impulzivnosti a otežava samousmjerenje i organizaciju

ponašanja u odnosu na budućnost. Dijagnozu ADHD je teško postaviti prije četvrte ili pete godine života jer osim što je karakteristični ponašanje mlađe djece varijabilnije, postavlja se im se i manje zahtijeva za trajnim održavanjem pažnje i kontrolom ponašanja. Dijagnoza se najčešće postavlja s polaskom djeteta u školi ili sa njegovim prelaskom u predmetnu nastavu, budući da su to razdoblja kada se na učenika postavlja i više zahtijeva u smislu prilagodbe. Prema Dijagnostičko statičkom priručniku mentalnih poremećaja Američke psihijatrijske udruge DSM-IV, poremećaj se naziva Deficit pažnje/hiperaktivni poremećaj a može se javiti u tri oblika:

Deficit pažnje/hiperaktivni poremećaj, kombinirani tip

O ovom obliku poremećaja se radi ako šest ili više simptoma nepažnje i šest ili više simptoma hiperaktivnosti-impulzivnosti traje najmanje šest mjeseci. To je ujedno i oblik poremećaja koji se javlja kod najvećeg broja učenika.

Deficit pažnje Hiperaktivni poremećaj, predominantno nepažljiv tip

Ovaj tip poremećaja se dijagnosticira ako šest ili više simptoma nepažnje a manje od šest simptoma hiperaktivnosti-impulzivnosti traje najmanje šest mjeseci.

Deficit pažnje/hiperaktivni poremećaj, predominantno nepažljiv tip

Ovaj tip poremećaja se dijagnosticira ako šest ili više simptoma hiperaktivnosti-impulzivnosti a manje od šest simptoma nepažnje traje šest mjeseci. Međutim i oko tog poremećaja nepažnja može biti značajan problem. U Evropskoj ICD 10klasifikaciji(1992) opis poremećaja nalazi se u rubrici "Hiperkinetski poremećaji" a naziva se "Smetnja aktivnosti pažnje". Opisuje se kao grupa poremećaja za koji je karakterističan rani početak(u predškolskom razdoblju, obično prije pete godine života), kombinacija pretjerano aktivnog, slabo kontroliranog ponašanja sa značajnom nepažnjom i nedostatkom ustrajnosti u zadacima koji zahtijevaju kognitivni napor, a trajno su prisutni i prevladavaju u situacijama u kojima je to ne prikladno. Da bi se postavila dijagnoza, potrebno je da se neki od oblika poremećaja prema postavljenim kriterijima javlja u proteklih šest mjeseci u najmanje dvije sredine(obitelj, škola, vrtić, kazališne i slične institucije). Pri postavljanju dijagnoze treba biti pažljiv. Sva djece ne pokazuju iste simptome. Kod neke djece može biti dominantna nepažnja, kod nekih hiperaktivnost i impulzivnost a kod neke se s

podjednakom jačinom i učestalosti može javiti i poremećaj pažnje i hiperaktivnost. Uz to se svi simptomi ne javljaju na isti način u svim situacijama. Učesnici imaju najviše teškoća u situacijama u kojima se traži trajnija pažnja ili mentalni napor(npr. Grupne situacije kao što su učenje u razredu, zajednički ručak) ili kojima nedostaje privlačnosti ili inovacije(slušanje učitelja, slušanje ili čitanje lektire, učenje povijesti kada se radi o velikoj količini teksta, aktivnosti koje se ponavljaju na primjer ponavljanje istih pokreta na tjelesnom ili treningu. Na osobine učenika djeluju i promjene u okolini. Vidni, slušni ili drugi podražaju(više ljudi u sobi, žamor, lupanje stvarima, kretanje u prostoru, previše aplikacija po zidovima sobe)izazivaju nemir i smetnje koncentracije. Prostor također utječe na teškoće djeteta s hiperaktivnim ponašanjem i deficitom pažnje u tijesnim stanovima, školama bez prostora za igru i uskim hodnicima nemir je jače izražen nego u prostorijama gdje ima više mogućnosti za igru. Osim toga, četo se uočava kako se ponašanje učenika mijenja pod uticajem vremenskih promjena. Poteškoće su manje ako je učenik vrlo strukturiran i s dosljednom kontrolom, bavi se nekom zanimljivom aktivnošću-na igralištu, prilikom igranja na računalu, u interakciji jedan naprema jedan s odraslom osobom(pomoć u učenju, kod psihologa, liječnika i sl.) ili dok često biva nagrađeno za nepoželjno ponašanje. Ponekad se o učenicima sa ADHD poremećajem govora kao o zločesti, lijenim, neodgojenim, kad bi hitjeli mogli bi i na druge neprimjerene načine. Važno je istaknuti kako učenici s poremećajem pažnje imaju neurološki uvjetovane poteškoće koje nisu posljedica odgoja, prehrane i drugih vanjskih čimbenika. Kod ovih učenika su funkcije pažnje i koncentracije trajno oštećene i kao posljedica tako javljaju se razni oblici ponašanja i funkcioniranja koji mogu ometati nastavni proces i usvajanje akademskih vještina. Dobro poznavanje što većeg oblika individualizacije nastavnog gradiva i materijala te promjene stavova osoba koje rade s učenicima s poremećajem pažnje hiperaktivnim poremećajem dovesti će do boljeg funkcioniranja ovih učenika te će njihovi potencijali biti iskorišteni u skladu sa stvarnim sposobnostima. Neadekvatno postupanje prema učeniku sa ADHD-OM te zahtijevanje od učenika da se prilagodi organizacije nastavnog sata zasigurno će realizirati brojnim poteškoćama kako za samog učenika tako i za ostale dionike procesa odgoja i obrazovanja. Invidualizacija u nastavi u odnosu na učenike sa poremećajem pažnje/hiperaktivnim poremećajem može se odnositi na brojna područja kao što je rukopis, način provjere znanja, davanja uputa, zapamćivanje, izvršavanje zadataka, snalaženje u pisanom materijalu, zadržavanje pažnje na određenom zadatku, samonadzor učenika, prelazak jedne aktivnosti na drugu, interakcije unutar razreda zadržavanje određenog položaja duže vrijeme. U odnosu na rukopis važno je ocjenjivati

sadržaj, ne rukopis koristit jasne, čitljive pregledne forme za pisane testove, označiti linijama mjesta za odgovor te ostaviti dovoljno mjesta za odgovor ako je rukopis nezgrapan. Nije dobro negativno ocjenjivati ili kažnjavati učenika ako ne prepisuje npr. s ploče u bilježnicu, treba ga uputiti na izvor iz knjige ili mu dati već isprintan sažetak predavanja da ga zalijepi na bilježnicu. Tijekom pismene provjere znanja potrebno je učeniku omogućiti dodatno vrijeme, skratiti test ili ga podijeliti u više cjelina koje će učenik rješavati u nekoliko navrata te pripremiti usmene i pismene upute, zadavati upute jednu po jednu, tiho ponoviti upute učeniku i tražiti da ponovi upute radi potvrde razumijevanja. Kako bi se učeniku olakšalo zapamćivanje poželjno je kombinirati govorne, vizualne, pisane i iskustvene metode. Kako bi se učeniku olakšalo zapamćivanje poželjno je kombinirati govorne, vizuelne pisane i iskustvene metode. Možda je učeniku potrebno da sam ponovi kako bi zapamtio. Važni je provjeriti da li je učenik u bilježnicu zabilježio koji su zadaci za domaću zadaću. Za izražavanje određenih zadataka poželjno je nabrojati, napisati i izreći sve korake potrebne za izvršenje zadataka, reducirati zadatak u nekoliko izvedenih dijelova u određenom vremenu, često provjeravati napredak, omogućiti učeniku pomoć drugih učenika, tj. točno mu reći kome i kako treba obratiti ako mu je potrebna pomoć, ako učenik griješi, objasniti šta je pogrešno, pokazati šta i kako učiniti ili mu pomoći da sam dođe do rješenja-nakon toga treba obavezno pohvaliti učenika. Učenik će daleko lakše zadržati pažnju na određenom zadatku ukoliko se nagradi pažnja, podijele aktivnosti u manje jedinice, nagradi izvršavanje na vrijeme, koristi fizička blizina i dodir za preusmjeravanje aktivnosti učenika, smanjiti mogućnost odvlačenja pažnje bukom i događajima u okolini(npr. sjedenje u prvoj klupi, dalje od prozora i vrata) omogućiti da se učenik aktivno uključi u izlaganje, osigura razumljivost predavanja. Kako bi se učenicima sa poremećajem pažnje omogućio razvoj potencijala i postizanje uspjeha u skladu sa njihovim sposobnostima nužna je upravo individualizacija rada. Kao jedan od preduvjeta da bi učenik bio fokusiran, koncentriran i motorički smiren, važno je da je mozak dovoljno podražen. Obzirom da je sa slike vidljivo kako prosječna količina podražaja tijekom nastavnog sata ne potiče dovoljnu moždanu aktivnost učenika sa ADH poremećajem, učenik treba izvoditi dodatne radnje kako bi potaknuo potraženost mozga. Upravo u ovom objašnjenju počiva jedan od uzoraka dodatne motoričke aktivnosti učenika sa ADHD poremećajem tijekom nastavnog sata (vrpoljenje na stolcu, šetnja razredom, upadanje u riječ, ometanje drugih učenika). Iz navedenog opisa funkcioniranja učenika sa poremećajem pažnje može se zaključiti kako je za učenike sa navedenim

poremećajem važno pripremiti individualizirane načine prezentiranja istog nastavnog sadržaja kako bi bili perceptivno prihvatljivi i samim time utjecali na smanjenje simptoma ADHD.

3.6. Uloga predškolskog odgoja i obrazovanja u pružanju jednakih šansi

Djeca i omladina u ljudskoj zajednici predstavljaju ono što isto predstavljaju temelji u jednoj palati. Ako su oni granitni, snažni zgrade će prkositi vijekovima. Nema dobrog društva bez kvalitetnog obrazovanja. To znači da razvijaju kompetencije koji su njima potrebni, da bi danas bili zapošljivi i učestvovali u društvu. Period od treće do šeste godine je najznačajniji, važno je da se u tom periodu djeluje kroz predškolski odgoj i obrazovanje jer dijete tad najviše steče znanja, razvija vještine. Predškolski odgoj i obrazovanje, važno je zbog komunikacije djeteta. Dijete bolje ima komunikaciju, i bolje je u školovanju. Bolje se snalazi sa vršnjacima, ima razvijene higijenske i prehrambene navike. Svako dijete ima pravo na jednak pristup i pravo na jednako obrazovanje. Što se tiče uključenosti djece sa poteškoćama u razvoj je veoma mala. Njihov je obuhvat je zanemariv. Što se tiče BiH, oko 2 posto mališana je uključeno u predškolski odgoj, što je poražavajuće. Nemamo jasno postavljanje temelje, nemamo dovoljan broj stručnjaka za rad i finansijskih sredstava za pomagala koja trebaju za rad sa djecom u predškolskom obrazovanju. U tri kantona uopšte nemaju pristup da budu u predškolskom odgoju, dok u ostalim kantonima treba neki blaži oblik, opservacija. Nemamo nivo razvijen svijesti da moje dijete ide zajedno sa djetetom koje ima poteškoćama u razvoju. Kada posmatramo sa socio-ekonomskog stajališta vidimo da djeca samo čiji roditelji rade mogu se upisati u vrtić. Tu odmah nemamo jednake šanse za sve. Danas u većine djece ne rade oba roditelja. I tu odmah razdvajamo, nemaju sva djeca jednako priliku da idu u predškolski odgoj. Djetetov mozak se najviše razvija do pete godine, i ukoliko dijete ranije uključimo možemo preventivno djelovati i bolje napredovati. Ukoliko dijete sa poteškoćama u razvoju ranije se uključi u predškolski odgoj veće su šanse za razvijanje i napredovanje.

3.7. Uloga odgajatelja u životu djeteta

Odgajatelj djecu susreću na početku staze obrazovanja, u periodu najintenzivnijeg rasta i razvoja. Uspostavljanjem dobrih temelja, njihova je uloga ključna u oblikovanju odgovornih ličnosti.

Odlukom da dijete povjerite nekoj odgojno-obrazovnoj ustanovi, vi doprinosite kvaliteti ranog rasta i učenja vašeg djeteta. Odgajatelji su važni zato što potiču dostizanje razvojnih faza sukladno uzrastu djeteta.

Razvojne faze su određeni sklop ponašanja koje djeca dostižu u odgovarajućem uzrastu. Odgajatelji su tu da na odgovarajući način i u pravo vrijeme djeci omoguće da usvajaju i usavršavaju očekivana ponašanja.

Razvoj socijalnih i emocionalnih vještina kod djece

Odgajatelj u mnogim slučajevima prva osoba izvan uskog kruga porodice koja se brine o djetetu. Osobnost odgajatelja i način na koji komunicira sa djetetom važni su za izgradnju povjerenja i opušteno atmosfere u kojoj se socijalne interakcije uče brže. U takvim uslovima počinje izgradnja odnosa sa vršnjacima, učenje empatije, tolerancije prema različitostima, te učtivosti u različitim situacijama.

Uspostavljanje rutine

Jedan dan u predškolskoj ustanovi je ispunjen aktivnostima koje se odvijaju prema ranije utvrđenom rasporedu, te se na taj način kod djece razvija osjećaj reda i poštivanja pravila. Na primjer, ustajanje na vrijeme da bi stigli na doručak, jutarnji sastanak, obroci i spavanje u određeno vrijeme, te periodično organizovane kreativne aktivnosti i učenje kroz igru.

Stvaranje neovisnosti kod djece

Prije polaska u predškolsku ustanovu dijete je obično u najužem krugu porodice te sa osobama iz neposrednog okruženja u situacijama na koje je naviklo. Dolaskom u vrtić sve je novo, dijete se odvaja od roditelja i neko vrijeme provodi sa potpunim neznancima. Odgajatelj ima odgovornost da ovaj prelazni period učine što manje neugodnijim za cijelu porodicu te da pomognu djetetu da se što prije snađe u okruženju. U toku ovog procesa dijete se zbližava sa odgajateljem te počinje da se osjeća ugodno i bez prisustva roditelja. Dijete uči da traži ono što mu je potrebno od drugih osoba, te da komunicira svoja osjećanja.

Unapređenje fizičkih sposobnosti

Naglasak odgojno-obrazovnog rada je na fizičkim aktivnostima radi kojih djeca najviše dolaze u vrtić. Na taj način se poboljšava koordinacija oko-ruka, strateško razmišljanje, ispoljavanje energije i društvene vještine. Odgajatelj pažljivo planiraju vrijeme za igru da bi različitim aktivnostima pospješili razmišljanje i omogućili dobru tjelovježbu.

Podsticanje kreativnosti

Djeca uzrasta 4 do 6 godina počinju intenzivno ispoljavati kreativnost, te je važno dati im priliku da se uključe u što više kreativnih aktivnosti koje kasnije mogu značiti bavljenje hobijima ili profesionalnim usmjerenjem, poput crtanja, slikanja, pjevanja, sviranja, glume i sl. Odgajatelji prepoznaju, podstiču i usmjeravaju djecu da se istaknu u nekim od ovih aktivnosti. Za neku djecu vrtić predstavlja jedino mjesto na kojem mogu učestvovati u kreativnim aktivnostima.

Prepoznavanje poteškoća u učenju

Neke poteškoće u učenju, kao što su disleksija i ADHD se mogu prepoznati veoma rano. Uz pažljivu opservaciju, predškolske ustanove na vrijeme mogu primijetiti da se dijete razvija sporije ili teže nego očekivano za njegovu uzrast, te mogu roditeljima preporučiti da se obrate za stručnu pomoć.

3.8. Inkluzija u vrtiću

Inkluzija djeteta s razvojnim teškoćama u redovitu skupinu kod roditelja razvija osjećaj kako je njihovo dijete jednako svoj drugoj djeci (premda ima određenih razvojnih specifičnosti). Roditelji stječu uvjerenje kako dijete dobiva iste mogućnosti za razvoj i napredovanje kao i ostala djeca. Oni također dobivaju priliku realnije procijeniti djetetov razvojni potencijal u odnosu na djecu bez teškoća. Dijete s teškoćama u razvoju kod svojih roditelja česti budi dodatni motiv i poticaj za emocionalno bogaćenje obiteljskih odnosa i socijalni (društveni) iskorak. Isto tako, ono jača potrebu za dodatnim intelektualnim angažmanom, upoznavanjem s medicinsko-pedagoškim dimenzijama određenog problema i sveukupnim stručnim i osobnim napredovanjem. Djeca iz odgojno-obrazovne skupine u koju je uključeni dijete s teškoćama razvijaju senzibilizaciju za očuvanje i poštivanje različitosti, što ima direktni pozitivni učinak na razvoj socijalne kompetencije. Ona također razvijaju empatičnost/(osjećaj za druge),

razumijevanje, shvaćanje i prihvaćanje teškoća. Istovremeno razvijaju samopoštovanje, osjećaj ponosa i osobne odgovornosti zbog međusobnog pomaganja i suradnje. Prisustvo djeteta s teškoćama u razvoju obogaćuje iskustvo i kreativnost odgajatelja u iznalaženju novih strategija, pristupa i metoda koje vode prema kvalitetnim i učinkovitim rješenjima. Odgajatelju jača potrebu za dodatnom stručnom edukacijom (prepametnim usavršavanjem) i suradnjom sa ostalim stručnjacima. Uključivanje djece s teškoćama u redovite skupine, zajedno s djecom urednog razvoja, tzv. inkluzija izuzetno je važna za dijete s teškoćom. Dijete ima priliku za učestalo druženje s vršnjacima i realizaciju važnih socijalnih interakcija. Među vršnjacima može pronalaziti uzore i oponašati ih u ponašanju i različitim vještinama. Kroz igru i doživljaj uspjeha u igri ono osnažuje vlastite potencijale, ostvaruje osobni rast i kompenzaciju za ona područja u kojima ima određenih teškoća. Dijete ima priliku upustiti se u složenije društvene odnose i različite pedagoške aktivnosti (sukladno svojim razvojnim mogućnostima i interesima) koje pružaju idealan prostor za učvršćivanje samopouzdanja, razvoj pozitivne slike o sebi i sveukupnu osobnu afirmaciju. Sastavni dio rada stručnih saradnika u vrtiću je praćenje rasta i razvoja svakog djeteta. Ponekad se tek nakon uključivanja djeteta u skupinu tek mogu uočiti razvojna odstupanja djeteta. Bez obzira na to kolika ta odstupanja jesu smatramo da je važno adekvatno poticati dijete kako bi se optimiziralo razvojni ishod. Za svako pojedino dijete, ovisno o području odstupanja, kreiraju se preporuke za poticanje razvoja koje provode odgajatelji u svakodnevnoj interakciji s djecom. Za djecu s teškoćama kreira se individualizirani program rada koji se sporovodi u skupini djeteta, prema procjeni članova tima dijete se uključuje ili u praćenje ili i tretman pojedinog stručnog suradnika. Naglasak u radu s djecom s teškoćama i posebnim potrebama je na korisnosti integracije među tipične vršnjake jer je vrtić zapravo jedini mjesto gdje djeca predškolske dobi imaju prilike uvježbavati socijalne vještine i razvijati igru uz stručno poticanje i podršku u razvoju. Ovisno o potrebama djeteta, moguće je prilagoditi prostor i materijalne uvjete, aktivnosti ili sadržaje rada, postupke ili načine interakcije odgajatelja i educirati vršnjake u postupanju. Primarnom programu odgojno-obrazovnog rada sa djecom predškolskog uzrasta predškolski odgoj i obrazovanje treba da bude naučno zasnovan na najnovijim teorijskim saznanjima relevantnih nauka u razvijenom svijetu. On osigurava jednake uvjete za njegu, razvoj i odgoj djece na relaciji predškolska ustanova-porodica-društvena sredina. Neka djeca u periodu odrastanja već u ranom periodu pokazuju imaju li poteškoće u motorici, spoznaji, komunikaciji i drugim oblastima. Cilj odgojno-obrazovnog rada sa djecom predškolskog uzrasta sa posebnim potrebama je sistemski razvoj brige o sebi, spoznaje,

motorike, komunikacije, emocionalnog ponašanja, te igre da se postigne što veći stupanj samostalnosti koja će doprinijeti što boljoj integraciji u svakodnevni život. Jedan od ciljeva programa je da svakom djetetu u skladu sa individualnim sposobnostima umanjí kašnjenje u razvoju u odnosu na tipične vršnjake. Djeca s teškoćama u razvoju su osjetljiva skupina djece, na čijoj zaštiti ali i zagovaranju prava treba aktivno djelovati jer se njihove potrebe u društvu još uvijek pogrešno definiraju i shvaćaju. Bilo da se radi o zaostajanju ili ubrzanju u nekim aspektima razvoja ili razvoju u cjelini, posebne potrebe možemo kategorizirati u tri cjeline: potencijalne posebne potrebe može imati dijete s takozvanim rizičnim faktorima poput prijevremenog rođenja, koje je bilo ili još uvijek jest izloženi nepovoljnoj okolini (npr. nepotpuna obitelj). Također, potencijalnu posebnu potrebu može imati dijete koje se znatno razlikuje od ostale djece u nekom aspektu razvoja, primjerice, ima sporiji razvoj motoričkih sposobnosti. Prolazne posebne potrebe se događaju kod djece koja prožive izrazito stresne događaje koji negativno utječu na njihov razvoj, kao što je smrt roditelja ili bliske osobe. Trajne posebne potrebe može imati dijete s teškoćama u razvoju, dakle koje ima urođeno ili stečeno specifično stanje organizma zbog kojeg mu je potreban poseban, stručni pristup odgoju i obrazovanju. Trajne posebne potrebe se mogu razviti i kod djece kod kojih nisu na vrijeme uočene ili pravilno testirane neke potencijalne ili prolazne potrebe. Formalne institucije moraju prepoznati djecu s teškoćama u razvoju kako bi im omogućile adekvatne resurse u odgoju i obrazovanju. Državni standard tako u ovu kategoriju ubraja djecu s oštećenjem vida, oštećenjem sluha, poremećajima govorne glasovne komunikacije, promjenama u osobnosti uvjetovanim organskim čimbenicima ili psihozom, poremećajima u ponašanjima, motoričkim oštećenjima, sniženim intelektualnim sposobnostima (laka metalna retardacija), autizmom, višestrukim teškoćama i neurološkim oštećenjima (dijabetes, astma, bolesti srca, epilepsija i sl.). Programi rada za djecu s teškoćama provode s djecom starosne dobi od 6 mjeseci do polaska u školu. U tom razdoblju se djeca uključuje u odgojno-obrazovne skupine s redovitim programom, a ponekad i u posebne ustanove. Inkluzija je najviši stupanj pedagoškog povezivanja djecom bez razvojnih teškoća, a podrazumijeva da su sva djeca uključena u aktivnosti te imaju jednak pristup mjestima za igru i rad u odgojnim skupinama. Prednosti inkluzivnog odgoja i obrazovanja su višestruke jer pogoduju, kako djeci s teškoćama i njihovim roditeljima, tako i djeci bez teškoća odgajateljima i njihovoj zajednici u cjelini.

Treći dio

3.9. Princip inkluzije

Princip inkluzije koji je posebno potenciran u svim međunarodnim dokumentima zagovara se i u Globalnoj agendi za socijalni rad i socijalni razvoj. Ovaj dokument posebno ističe važnost promicanja jakih inkluzivnih zajednica koje svim članovima omogućavaju učešće i pripadnost, te važnost promicanja politike usmjerenu na socijalnu integraciju i koheziju kao sredstva za postizanje ekonomske i socijalne dobrobiti svih osoba, uključujući starije osobe i osobe s invaliditetom, osobe s duševnim smetnjama ili teškoćama u učenju. U procesu pridruživanju Evropskoj uniji, Bosna i Hercegovina, također ima obavezu usklađivanja sistema socijalne sigurnosti zaštite na evropskim standardima iz ove oblasti. Osnovni cilj socijalne uključenosti i pune participacije osoba s invaliditetom u zajednicu treba se zasnivati na načelu jednakih mogućnosti, što ne podrazumijeva samo materijalno bogatstvo, nego zajednicu zadovoljnih pojedinaca koji uživaju puno učešće u svim segmentima društva. Principi na kojima bi se trebalo da se razvijaju rješenja lokalnih strateških planova za unapređenje položaja osoba s invaliditetom i za ostvarivanje njihove socijalne uključenosti obuhvaćaju poštovanje dostojanstva i individualne autonomije osoba s invaliditetom, nediskriminacija puno i efektivno učešće i uključenost osoba s invaliditetom u sve oblasti društvenog života, poštovanje i različitosti i prihvaćanje individualnosti kao djela ljudske raznovrsnosti i humanosti, jednake mogućnosti bazirane na jednakim pravima, pristupačnost, jednakost muškarca i žene i poštovanje razvojnih kapaciteta djece s invaliditetom, kao poštovanje prava djece da razviju vlastiti identitet. (Ilić, Marković, 2012: 42). Budući da je BH društvo siromašno u tranziciji, kako političkoj tako i ekonomskoj, te opterećeno ne tako dalekom prošlošću, čini se da bez obzira na određene pomake, posebno u sferi zakonodavstva, puna socijalna uključenost osoba s invaliditetom još uvijek predstavlja nedostignutu mogućnost. Prisutni uzroci, koji dovode do socijalne uključenosti ove populacije, kao da sve više usložnjavaju, posebno u dijelu stalnog rastućeg siromaštva i socijalne nesigurnosti osoba s invaliditetom i njihovih porodica. Ovako stanje čini osobe s invaliditetom nevidljivim i najvećim dijelom prepuštene same sebi, odnosno svojim porodicama.

4.0. Konvencija o pravima djeteta (1989)

Konvencija o pravima djeteta je prvi međunarodni dokument u kojem se na jednom mjestu normira poštivanje građanskih, političkih, ekonomskih, socijalnih, zdravstvenih i kulturnih prava djeteta odnosno u kome su pobrojana prava usmjerena prema djetetu kao jedinki, a ne kao djeci kao kolektivnoj grupi. Bitnu karakteristiku ove konvencije čini to da se i pored naglašenog stava sva prava data u Konvenciji odnose na svako pojedinačno dijete. U članu 23 posebno se naglašavaju prava „djeteta s teškoćama u duševnom ili tjelesnom razvoju” koje treba da vodi ispunjen i pristojan život u uslovima koji jamče dostojanstvo, jačaju djetetovo oslanjanje na vlastite snage i olakšavaju njegovo djelatno sudjelovanje u zajednici. Istom odredbom naglašeno je i pravo „djeteta s teškoćama u razvoju na posebnu njegu“, kao i pravo na odgovarajuću pomoć, obrazovanje, obuku, zdravstvenu zaštitu, rehabilitaciju i društvenu integraciju, jednom riječju lični razvoj djeteta, uključujući kulturni i duhovni razvoj. Kako je BiH ratifikovala Konvenciju o pravima djeteta (1993. godine) i implementirala odredbe Konvencije u svoje zakonodavstvo, bilo bi prirodno očekivati da se pobrojana prava data u ovoj Konvenciji prema djetetu s teškoćama u razvoju, odnosno djetetu s invaliditetom, ako ne u cijelosti, onda u najvećoj mogućoj mjeri poštuju. Dakle, još prije osam godina Komitet je u svojim zaključnim primjedbama, pored konstatacije, da nikakvi konkretni koraci nisu poduzeti da se uspostavi jasna zakonska definicija invalidnost i obezbijedi usklađivanje nacionalnog, entitetskog i kantonalnog zakonodavstva sa Konvencijom o pravima osoba s invaliditetom (CRPD)⁵ izražava posebnu zabrinutost zbog: ograničenosti inkluzivnog obrazovanja u BiH zbog čega većina djece s invaliditetom boravi kod kuće ili su smještene u specijalne ustanove škole što dovodi do stigmatizacije i kompromitovanog pristupa ove populacije mogućnostima zapošljavanja i socijalnim uslugama. Nedovoljne i neadekvatne zaštite i podrške pružaoca usluga, posebno centara za socijalni rad i zdravstvenih centara koji nisu adekvatno opremljeni i pripremljeni da pružaju usluge i podršku neophodne za zadovoljavanje potreba djece s invaliditetom dok im omogućavaju da nastave da žive sa svojim porodicama. Nedovoljne primjene zakonskih odredbi o izgradnji što dovodi do postojanja arhitektonskih i fizičkih barijera na javnim mjestima uključujući škole. Nejednakosti u pružanju zaštite osoba s ratnim invaliditetom i osoba s invaliditetom, kao posljedica nesreće, bolesti ili invaliditeta od rođenja, posebno djece što dovodi

---

⁵ Situaciona analiza o položaju djece s poteškoćama u razvoju u BiH novembra 2017, str.15.

do nejednake i manje zaštite koja se pruža ovima drugima. Pobrojano nedvosmisleno upućuje da je Konvencija o pravima djeteta bar kad je u pitanje dijete s teškoćama u razvoju, odnosno dijete s invaliditetom još uvijek, zajedno s Konvencijom o pravima osoba s invaliditetom, gotovo mrtvo slovo na papiru.

4.1. Stavovi o kvaliteti i mogućnostima realizacije odgojno-obrazovnih programa

„Inkluzija se može realizovati jedino na način da se to zakonski regulše i da se uzmu resursi i nevladinih organizacija, ali da to bude zakonski, da se sistemski riješi da se zna. Normalno da je neophodna pomoć, ali najveći dio to rade upravo nevladine organizacije, što nije dobro mora se to sistemski riješiti.“ (direktorica, javna predškolska ustanova, Sarajevo). Kvaliteta se može postići ako imamo još jednog odgajatelja ili volontera u skupini do 25 djece“ (pedagogica, javna predškolska ustanova Mostar). Iz prezentiranih citata, već na prvi pogled je veoma uočljivo da su učesnice u svojim diskusijama iznijele različita sopstvena iskustva i percepcije u radu s djecom s teškoćama u razvoju, što opet uključuje na zaključak da je određen broj ove skupine djece uključen u većini predškolskih ustanova na području FBiH. Odbijanjem roditelja da prihvati upućeni savjet može se stvoriti određeni jaz između njega i odgajatelja, koji s vremenom produbljuje što opet može imati posljedicu da se prisutne teškoće kod djeteta dodatno usložnjavaju. U predškolskim ustanovama na području Federacije BiH realizuju se različiti programi odgojno-obrazovnog rada s djecom svih uzrasta, s tim da je Agencija za predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje, pored ostalih dokumenata, donijela i smjernice za implementaciju zajedničke jezgre nastavnih planova i programa definisane na ishodima učenja o čemu je govoreno u prethodnim dijelovima ove studije. Problem koji je pristan generalno i u javnom i u privatnom sektoru je da niko ne vrši kvantitativnu ni kvalitetnu analizu programa. Znači, postoji prosvjetno-pedagoški zavod koji je samo nama kontrolor. Mi da ne radimo kvalitetno, roditelji se ne bi vraćali, oni bi uzeli svoje dijete za ruku i potražili nešto drugo (ravnateljica, privatna predškolska ustanova, Sarajevo). Mi radimo po cjelovitom razvojnom planu i programi. To je program koji je nama kao zakonsku obavezu dalo Ministarstvo obrazovanja. Već neko duže vrijeme, pravimo zajednički program u smislu tematskog planiranja, razrađujemo ga po sedmicama. Znači program je toliko proširen da se iz njega može naučiti (direktorica, javna predškolska ustanova, Zenica). Program je kvalitetan za cijenu koji ljudi plaćaju. Pored osnovnog obrazovnog programa, imamo i dodatne obrazovne programe, npr.

engleski jezik, mala škola. Mislim da je program kvalitetan i raznovrstan (odgajateljica privatne predškolske ustanove Mostar). Kod ocjene kvalitete programa treba krenuti od kvaliteta kadra. Mi smo prije imali učiteljsku školu koja je imala harmoniku, ja sam završila, i to je bila srednja škola a mi sad imamo fakultete poslije kojih odgajatelji ne znaju nijedan instrument da sviraju. To je veliki hendikep koji uzrokuje nekvalitetno predškolsko obrazovanje. Danas u većini evropskih zemalja postoji podijeljen sistem POO, koji je zasnovan na principu da se pružanje usluga POO odvija u odvojenim ustanovama za mlađu i stariju djecu. Prelaz iz jedne u drugu ustanovu većinom se događa kad dijete napuni tri godine ili ranije, u dobi od dvije i po godine a u nekim zemljama i kad dijete napuni četiri godine. Sam sistem podjele se na prvom mjestu ogleda u podijeli usluga, tako da se usluge “brige o djeci“ pružaju u nekakvom obliku izvanškolskog centra dok se usluge predškolskog odgoja i obrazovanja mogu pružiti u istoj školi gdje se odvija školsko obrazovanje (Eurydice i Eurostat, 2014: 33). Za razliku od navedenog, u BiH se, kao u većini država u regionu pružanje usluga POO odvija po jedinstvenom sistemu, u okviru predškolskih ustanova i to za djecu svih dobnih skupina. Izuzetak je obavezni program POO za djecu u godini pred polazak u školu koji je sukladno važećim kantonalnim propisima, u pojedinim kantonima, pored predškolskih ustanova odvija se i u osnovnim školama, što je također praksa nekih evropskih zemalja s jedinstvenim sistemom POO, NPR Latviji, Litvaniji i Finskoj (Eurydice i Eurostat, 2014: 34). Mi prema uzrastu formiramo grupe tako da u jednom vrtiću budu različiti uzrasti. Imamo mješovite grupe različitog uzrasta, imamo i čiste grupe mislim da je to sasvim ok. (direktorica, javna predškolska ustanova, Sarajevo). „Ja sam radila u vrtiću gdje sam imala mješoviti uzrast, imala sam djecu od dvije godine, odnosno od dvije do šest, ali je bilo fantastično raditi s njima. Stariji su uvijek pazili na manje, zaista je bilo prelijepo, bilo je kao neka kućna atmosfera.“ (odgajateljica i koordinatorica, javna predškolska ustanova, Tuzla). Mislim da je podjela po uzrastima od jedne do tri do šest godina u istoj ustanovi puno korisnija za djecu kvalitetnija (ravnateljica, javna predškolska ustanova, Mostar). Pozitivno je zbog interakcije. Tako djeca uče jedna od drugih (odgajateljica, javna predškolska ustanova Mostar). Obrazovno osoblje obično ima visokoškolsku kvalifikaciju, njihova osnovna odgovornost je odgoj i obrazovanje te skrb o djeci u predškolskoj ustanovi. Njihove dužnosti obično uključuju osmišljavanje i izvođenje sigurnih razvojno prikladnih aktivnosti, sukladno odgovarajućim programima/kurikuluma. Oni pružaju mogućnosti kroz kreativno izražavanje kroz umjetnost, glumu igru i glazbu. Također u nekim zemljama dva različita naziva se koriste za razlikovanje slične vrste osoblja koje radi u različitim ustanovama: odgajatelj je obično termin koji se koristi

za osobe koje rade s mlađim dobnim skupinama u vrtićkim ustanovama, dok se termin učitelj koristi predškolski. Ovo osoblje je u većini zemalja sa srednjom školskom spremom, njegova uloga u njezi djece veže se za dva slijedeća modela: rade na njezi mlađe djece samostalno ili osmišljavaju i provode aktivnosti učenja, pri čemu im potporu može pružiti pomoćno osoblje ili asistenti. Također mogu raditi i u timu s obrazovnim osobljem kome pružaju određenu pomoć. Kompetencije osoblja koje radi u ustanovama predškolskog odgoja i obrazovanja čine pretpostavku za kvalitetno provođenje odgojnih i obrazovnih programa. U istom kontekstu, kontinuirana edukacija i stručno usavršavanje odgajatelja i drugih stručnjaka u POO predstavlja jednu od zakonskih obaveza nadležnih organa vlast, koja je u FBiH normirana odgovarajućim različitim zakonskim propisima. Pri tome, danas je i prisutnija sve veća ovješnost različitih profila stručnjaka, čiji djelokrug rada obuhvata odgoj, obrazovanje i brigu o djeci, da cjeloživotno učenje predstavlja osnovu kvalitete profesionalnog rada, koji uvijek mora biti u najboljim interesima djeteta.

4.2. Suradnja s roditeljima i uključivanje roditelja u program predškolskih ustanova

Uključivanje roditelja u programe predškolskog odgoja i obrazovanja, ali i djelomično i u rad predškolskih ustanova, od nemjerljive je važnosti, pri čemu suradnja roditelja i osoblja doprinosi razvoju i boljem usvajanju određenih znanja djeteta. U ovom kontekstu, sukladno odredbi čl. 23. toč. d Okvirnog zakona, važeći kantonalni zakoni normiraju obavezu izrade posebnih programa jačanja roditeljskih kompetencija, koje u pravili nosi nadležni ministar. Ti programi pored edukativnih i informativnih sadržaja, prvenstveno su u funkciji jačanja svijesti roditelja o važnosti njihove uloge u odgoju djeteta, zaštite prava djeteta, rehabilitacije i integracije djeteta s teškoćama u razvoju itd. (v. čl. 30. Zakona o POO KS). Na tragu navedenog su i obaveze odgajatelja, vezene posebno za kontinuirani kontakt sa svakim roditeljem ponaosob, uz neophodni dijalog izmjenu potrebnih informacija, ali i stvaranja pretpostavki da i roditelj koliko je u mogućnosti učestvuje u obrazovanju djeteta. To uz ostalo, uključuje i davanje savjeta o potrebi djetetovog učenja u kućnom ambijentu. Rasprava u grupama o suradnji roditelja s predškolskim ustanovama i mogućnosti uključivanja roditelja uz različite programe. Potakla je i slijedeće stavove učesnica. Mi ne možemo raditi, ako nam roditelji nisu partneri. Moramo imati ste usaglašene odgojne metode, a moramo reći da ima i roditelja koji nikada ne dolaze na roditeljske sastanke. Drugi vidovi saradnje sa roditeljima su kutak za roditelje, gdje oni mogu

vidjeti šta se radi, razna obavještenja, iako ima onih koji nikad ne pročitaju. Sve je od roditelja do roditelja (direktorica, javna predškolska ustanova, Sarajevo). „Mi imamo radionice gdje se roditelji odazovu i rade zajedno sa svojom djecom. Onda imaju dani kada roditelji uvijek mogu da dođu u naše vrtiće da se druže sa djecom“ (odgajateljica, javna predškolska ustanova, Sarajevo) „Dva puta godišnje imamo druženje sa roditeljima, koje subotom, tada imaju i ručak kod nas. Onda budu i igre, vani na dvorištu. Tad baš uživaju i pitaju nas kad ćemo opet (zamjenica ravnateljice i odgajateljica, privatna predškolska ustanova, Sarajevo). „Tu ima jedan trokut, ne može bez njega, odgajatelj, dijete, roditelj. To je nacrt koji je uvijek prisutan“ (direktorica, javna predškolska ustanova, Zenica). Također tijekom ovih susreta roditelji dobijaju određene savjete vezano za djetetovo obrazovanje, odnosno učenje u kućnom ambijentu, što se posebno odnosi na djecu starije dobi. Uz navedeno, iz rasprava u fokus grupama nije bilo moguće steći uvid da li se programi jačanja roditeljskih kompetencija, čija realizacija zavisi od nadležnog ministarstva i vjerovatno je uvjetovana finasijskim mogućnostima, realiziraju u praksi. S druge strane, raspoloživi podaci upućuju na zaključak da većina predškolskih ustanova, kako bi što više uključile roditelje u život i rad ustanove u svojim aktima normira mogućnost osnivanja vijeća roditelja. U sredinama gdje su formirana vijeća uz promoviranje interesa predškolskih ustanova u zajednici, učestvuju u upravljanju predškolskim ustanovama, npr. Predlaganjem predstavnika roditelja za članove upravnog odbora. Ona također učestvuju u pripremi i realizaciji odgovarajućih projekata, rade na razvijanju komunikacije i odnosa između djece, odgajatelja, roditelja i zajednice itd. (v. čl. 51. Zakona o POO KS). Djeca u nepovoljnom položaju na području FBiH, i pored kontinuirajuće izloženosti mogućnostima socijalne isključenosti, u veoma malom broju su predškolskih ustanova nešto manji TK, nego za KS. Stoga bi, s obzirom na navedeno moguće rješenje, koje zahtijeva dodatno angažiranje nadležnih vlasti, trebalo potražiti npr., uz iznalaženje načina za smanjene cijene korištenje usluga POO koju plaćaju roditelji, čime se obuhvat djece POO u malim sredinama na području ovog kantona najvjerovatnije povećao. Jednak pristup i jednake mogućnosti za sve prilike, sve bez obzira na socioekonomsko, kulturno ili jezičko porijeklo, prisutne razlike ili teškoće jeste osnovno princip koji se odnosi i koji se mora primijeniti kao na skupinu djece s teškoćama u razvoju, tako i na bilo koje dijete pojedinačno. Nažalost, danas u praksi primjena ovog principa još uvijek čak i u jednom broju najrazvijenih zemalja, predstavlja određeni izazov, posebno u dijelu mogućnosti ranog uključivanja djece s teškoćama u razvoju u POO. U ovom kontekstu, iako je prema raspoloživim podacima, u predškolskim ustanovama na području FBiH veoma mali broj ove

djece uključen u POO, cilj rasprave vođene u fokus grupama s profesionalcima, bio je doći do odgovarajućih pokazatelja ne samo o načinu rada s ovim skupinom djece, nego i mogućnostima provođenja određenih programa, ali i prihvaćenosti djece s teškoćama u razvoju od vršnjaka i njihovih roditelja: „Generalno, tu djecu odlično prihvataju u grupi. Najveći problem su odgajatelji koji ih ne prihvataju i roditelji druge djece koji misle da će se nešto dogoditi zato što je dijete tu, a djeca ih fantastično prihvataju“. (stručna saradnica-defektologinja, javna predškolska ustanova Tuzla).

4.3. Obrazovanje kao komunikacija

Obrazovanje je svojevrsni međuljudski odnos, način na koji vaspitač susreće vaspitanika. To može biti susret dva subjekta, ali i komuniciranje sa aspekta uloge. Obrazovanje je još uvijek neposredna interakcija, a ona je proces u kome se interpersonalni odnosi učesnika u interakciji neposredno manifestuju. Interakcija na području obrazovanja je složena pojava. Osnovni interakcijski proces je komunikacija. Ona predstavlja uzajamno opažanje i ocjenjivanje, naklonost ili nenaklonost. U obrazovanju (razredu, kolektivu) bitna je je motivacija za interakciju (opšti i posebni motivi). Sadržaj interakcije je veoma bitan u obrazovnoj djelatnosti. On podrazumijeva povezane aktivnosti koje mogu imati dva uvida – kooperaciju (suradnju) i kompetenciju (takmičenje). Veoma je bitan kvalitet odnosa među učesnicima u interakciji. Način i proces uzajamnog uticaja učesnika u interakciji mogu se ogledati i manifestirati u vidu potkrepljivanja, imitacije, objeđivanja, konformiranja ili pokoravanja. Jasno je da komunikacija ne može uvijek biti spontano neuslovljeno zajedništvo, mada se jedino iz komunikacijskog odnosa može vidjeti koliko je učenje slobodan, neuslovljen čin. To zavisi od kvaliteta susreta i komunikacije vaspitača i vaspitanika. Susret može proizvesti nadahnuće i motivaciju, ali i odbojnost i rezignaciju. Nedjelotvornost vaspitača i škole su u vrlo bliskoj vezi za sve manjim dostojanstvom riječi, stalnim nivelisanjem motivacione i motivacione moći govora. Savremena komunikološka istraživanja pokazala su da postoji pet različitih modaliteta didaktičkog komuniciranja: plus komunikacija, adekvatna komunikacija, nulta komunikacija, minus komunikacija i antikomunikacija. **Plus komunikacija** ostvaruje veći informacioni nivo primljenog ulaza, na ovom komunikacijskom modalitetu zasniva se stvaralaštvo i mogućnost da talentovani učenici nadmašuju učitelja. Zbog nepriznavanja ovog komunikacijskog modaliteta u starom obrazovnom procesu svi talenti i geniji doživljavali u školi i učitelje kao sukob i

šikaniranje. **Adekvatna komunikacija** je bila nedostižan ideal stare škole koja je smatrala da je glavni zadatak učenika da vjerno preslika dostavljenu informaciju u svojoj svijesti. **Nulto komuniciranje** je stara odgojna tehnologija zapostavila. Ovaj modalitet komuniciranja sastojao se u “okonačavanju poslate informacije na slušnoj membrani i oku i prije dekodiranja“. Ova pozitivna nula dovela je do proste reprodukcije obrazovanja. **Modalitet antikomunikacije** prisiljavao je učenike na mišljenja i stavove koji su im bili strani. I to je bio glavni uzrok pedagoškog žrtvovanja mladih. Kolektivna, nedjelotvorna nastava sve više se dovodi u pitanje. Obrazovanje za sve mora zamijeniti individualni pristup i ustupiti mjesto obrazovanju za svakoga. Ako se želi individualni karakter nastave, teško se mogu prihvatiti “klasični razredi učenika“ i predavanja. Promašaj nastave je, nažalost, činjenica o kojoj se vrlo teško diskutuje. Svakog dana se suočavamo sa katastrofalnim procentom neuspjeha na ispitima, školskom izmorenošću i iscrpljujućim praznim koncepcijama, teškoćama u odabiranju nastavnika koji je dostojno kvalifikovan, neredom kod odgovornih vlasti. Za obrazovanje kao otvorenu komunikaciju od presudnog je značaja individualna inicijativa svih aktera u obrazovnom procesu. Obrazovanje je ogledalo društvo-teza odakle polazi većina Sociologa. Obrazovanje se može posmatrati kao povlastica ili pravo koje društvo daje pojedincu, obrnuto, društvo to pravo ili povlasticu daje u nadi i očekivanju da se na taj način samo poboljšava. U tome je suština društvenog ugovora između pojedinca i zajednice. (E.Dirkem). Obrazovanje predstavlja društveni društveni podsistem i zauzima određen društveni prostor, postajući na način značajan činilac od manje ili više važnosti. Obrazovanje koje ima ambiciju da bude humani mora preuzeti odgovornost ne samo za ono što se zbiva u njemu nego i ono što se kao rezultat njegovog djelovanja zbiva u širem društvenom okruženju. Društvo funkcionira pomoću institucija bez obzira na to da li se radi o porodici, državi, sportskom kolektivu itd. Društvo putem obrazovanja treba da uspostavi odgovarajuće odnose s okolinom. Društvo putem obrazovanja socijalizuje svoje članove. Škola kao institucija uključuje uloge učenika, uloge učitelja (koje pak podrazumijevaju različite uloge učitelja u osnovnoj, srednjoj i visokoj školi), te zavisno od stepena zavisnosti škole od spoljašnjih uticaja, uloge roditelja i uloge upravnika ili uloge inspeksijskih službi, pripadajućom obrazovnom vlašću. Škola kao institucija obuhvata sve te uloge u svim školama koje zajednički sačinjavaju školski sistem u određenom društvu. Škola kao institucionalni vid organizacije, sa svojim posebnim ciljevima podrazumijeva planiranje, racionalan i strog oblik organizacije. Termin škola (grč. schole-dokolica, mir, lat. schola staronjemački scoula) označava izdiferencirani socijalni sistem za obrazovanje i obuku djece,

omladine i odraslih u užem smislu riječi, označava zgradu u kojoj se školska nastava održava, a u širem nasljednike ili sljedbenike nekog naučnika (učitelj ili umjetnika majstor). Pod školom se ne podrazumijeva cjelokupno organizirano formalno obrazovanje. Za školu je karakteristično: znanje, prenosilac znanja, stručnjaci zaduženi za prenošenje tih znanja i neka formalno priznata institucija čija je funkcija da uspostavi i reguliše kontakte između stručnjaka koji ta znanja prenose i onoga ko posreduje. Obrazovanje je rezultat nikad završenog procesa. Ono nije samo stjecanje i posjed informacija, katalogizacija činjenica i pasivnog saznanja koji kao motivišući činilac utiče na čovjekovo shvatanje svijeta, njegovih teorijskih, političkih stavova i uvjerenja. Obrazovanje je nužan preduslov stvaranja cjelovite ličnosti bez koje nema novog društva. Realizacija obrazovanja kao racionalnog oblika komunikacione prakse zahtijeva: da se obrazovanje temelji na slobodi shvaćenoj u najširem smislu kao ljudskoj autonomiji, da se obrazovna praksa temelji u otvorenoj komunikaciji, u afirmisanju autentične slobode, da se s obzirom na to obrazovanje može definisati kao onaj oblik komuniciranja u kojem i putem koga se otvaraju optimalne historijske mogućnosti., nužna je promjena sadašnje organizaciono-tehnološke strukture škole i obrazovnog procesa prvenstveno oslobađanja škole od sadašnje dominacije tejlorsističkog modela koji vaspitnu praksu redukuje na proizvodnju proizvođača, jednosmjernu komunikaciju, žrtvovanje mladih i odraslih kao najzaoštreniji vid otuđenja, sve dok se ne desi vrijeme preokreta na dijeli će biti samo negativne strane fenomen “homo dupleksa“, vidljivi egoizam, zatvaranje ljudi, agresija i ideologija nasilja. Obrazovanje kao otvorena komunikacija uvijek može da ima određene smetnje(ometanja). Socijalni psiholozi, sociolozi i sociolingvisti upozoravaju “Ne samo da postoje ometanja“ već i sva moguća pogrešna razumijevanja zbog neodgovarajućih kontradiktornih neverbalnih znakova, a da ih ne pominjemo nenamjerni ismijavanje pravila obraćanja.

4.4. Jednakost obrazovnih šansi

Pitanje jednakosti obrazovnih šansi javlja se kao aktuelno u vremenu dominirajući postaju meritokratski principi objašnjavanja društva i socijalne stratifikacije. Jednakost obrazovnih šansi podrazumijeva nastojanje da se individualne sposobnosti prihvate kao jedino mjerilo, jedini kriterijum obrazovnog uspjeha i dostignutog stepena školovanja, dakle postignuća u obrazovanju. Obrazovne šanse znače da svaki pojedinac, nezavisno od svojih potencijalnih sposobnosti treba da dobije jednak dio obrazovnih resursa. Druga interpretacija obrazovnih šansi svoje uporište pronalazi u stanovništvu, da svu djecu jednakih sposobnosti, bez obzira na to iz kojeg okruženja dolaze treba jednako tretirati.

4.5. Obrazovanje i vaspitanje

Zadatak vaspitanja i obrazovanja danas u svijetu nadležne potrebe za uzajamnim razumijevanjem i suradnjom između ljudi? Da li se bojažljivo pitanje o neusiljenom razgovoru premješta sa sporednom na glavni kolosijek društvenog života i tako dokazuje da ono stvarno znači pitanje života i smrti? Šta pojedinca treba da nauči da bi postao dobar građanin. Nije li kucnuo čas da vaspitanje i obrazovanje za dijalog i toleranciju postane prva potreba i nit vodilja našeg vremena-njegova svjetovna regija? Krećemo li se od kulture govora prema kulturi razgovora? Mislim da jedan razuman i human sistem vaspitanja i obrazovanja mora da zadovolji sljedećih pet uslova:

1. Da prenosi kulturno naslijeđe na mlađi naraštaj. U njima bi trebala da živi jedna velika uspomena na dane koji zaslužuju da se ne zaborave. Onaj ko se ne sjeća svoje prošlosti, ustvari je i nema. Koliko je vaspitno-obrazovni sistem u krizi najbolje pokazuje znanja učenika i studenata. Kada se provjera pamćenje činjenica, oni pokazuju relativno dobar uspjeh, čim se od njih zahtijeva mišljenje to jest rješavanje složenih pitanja uspjeh je slabiji. To samo znači da se vaspitno-obrazovni sistem zasniva na lošoj pretpostavci da je bitno pamćenje, a ne logičko i kritičko mišljenje.

2. Drugi zadatak vaspitanja i obrazovanja vidim u pripremanju mladih bića da preuzmu neku od postojećih radnih uloga. Da bi se djelotvorno obavljala neka postojeća radna uloga, nije

potrebno nikakvo poznavanje povijesnih ideja, vjerovanja i vrijednosti: škola stvara stručnjaka koji će biti sposoban da se uklopi u savremenu podjelu rada.

3. Treći zadatak vaspitanja i obrazovanja odmah se nameće: on se sastoji u stvaranju vrijednosne svijesti ili svijesti mladih bića. Ne valja ako jedan vaspitno-obrazovni sistem stvara jake stručnjake i slabe ličnosti. Danas se može sresti jako mnogo stručnjaka ali malo vaspitnih i obrazovnih to jest kulturnih ljudi.

4. Četvrti zadatak i smisao vaspitanja i obrazovanja vidim u razvijanju mogućnosti svakog pojedinca: intelektualnih, moralnih, društvenih, kulturnih. Većina nas proživi život bez jasne svijesti o samome sebi i svojim moćima i mogućnostima. Drugim riječima nije riječ o tome da se mladima predaje puko znanje, nego da se razvije volja za saznanjem, ne radi se o tome da im se predaju samo životne istine nego da se razvije ljubav prema istini i životu. Život kao razgovor i razgovor kao život - to je način za razumijevanje sebe i drugog.

5. Ina kraju, iako ne manje važno, jeste odnos vaspitno-obrazovnog sistema prema izuzetnima-darovima i genijima.

Kakvo će biti društvo sutra, zavisi od toga kakva su nam djeca danas. Budućnost je ono što je sada u razvoj. Radeći sa mladima, mi smo uvijek na početku onoga što će tek biti. Pojedinca treba postaviti prema njegovoj prirodi, da bi ona dala sve od sebe. Tako će proces vaspitanja i obrazovanja biti ne samo proces učenja, već i proces odabiranja najvrednijih.

4.6. Razvoj djece predškolskog doba

Fizički razvoj

Period djetinjstva i mladosti karakterističan je po intenzivnom fizičkom razvoju mladih. Fizički razvoj je determinisan faktorima ljudskog naslijeđa, uslovima koje pruža sredina u kojoj mladi žive i kvalitetom aktivnosti koje obavljaju. Istraživanja su pokazala da su djeca superiornija u težini i rastu koja su pravilno hranjena od djece koja nisu imala pravilnu ishranu. Od rođenja pa sve do početka puberteta dječaci su u prednosti u fizičkom razvoju (težina i visina) u odnosu na djevojčice, ali djevojčice su u prednosti u skoro svim ostalim područjima razvoja. Naravno postoje velike razlike u fizičkom i drugom razvoju između pojedinca, koje mogu biti veće nego razlike među grupama. Značajne promjene dešavaju se u razvoju kontrole aktivnosti krupne i sitne muskulature, što je bitan činilac za razvoj motornih radnji složenijeg nivoa, za kontrolu vlastitog tijela i usmjeravanje njegove aktivnosti u željenom pravcu. Sitna muskulatura koja

kontrolirane rad prsta i ruke nije dovoljno razvijena, pa stoga djeca imaju teškoća u obavljanju nekih radnji. Djeca imaju teškoća da usmjere i zadrže pogled nad malim objektima i da ostvare koordinaciju očiju i ruku. Dječje kosti su male gipke, hrskavičave i stoga neotporne u situacijama kada je potrebno podnijeti neki veći teret. Iako postepen i dug proces okoštavanja u predškolskom dobu ima značajnu funkciju u opštem rastu kostiju, njihovom okoštavanju i učvršćivanju. Razvoj nervnog sistema do navršene 6 godine života formira se 90%.

Socijalni razvoj

Djeca predškolskog doba prolaze kroz fazu razvoju u kojoj imaju mogućnost da nauče, koji oblici ponašanja su dozvoljeni, a koji nisu koje norme treba uvažavati, koje ne treba, zbog čega ih roditelji opominju i kažnjavaju, a radi čega nagrađuju. Djeca su u cjelini gledamo društveno fleksibilna, žele i u stanju su da se igraju sa drugom djecom, obično imaju najbolje drugove istog spola mada se dešava i suprotno. Grupe u kojima se djeca igraju nisu po broju učesnika velike i nisu čvršće organizovane, ona vole šetnju od jedne aktivnosti do druge i ne mire se lahko s tima da im se oblik i vrijeme nameće od strane vaspitača ili roditelja. U predškolskom dobu kod djece se razvija svijest o razlikama među polovima, ona prihvataju, u elementarnoj formi, svoju polnu ulogu i prihvataju zahtjeve okoline da se bave aktivnostima koje su primjerene ženskom i muškom polu. U svijetu postoji dosta istraživanja ukazuju na štetnost preranog podsticanja ili čak nametanja oblika ponašanja koja su karakteristična za određeni pol istraživanja (Rodžers,1996) su pokazala da znatan broj djece ne prihvata ulogu posla.

Emocionalne karakteristike

Dječiji emocionalni život je bogat i raznovrstan. Ona izražavaju svoja osjećanja slobodno i otvoreno. Naučnici (Ginnot, 1982) ukazuju na potrebu da se djeci dozvoli izražavanje svojih osjećanja slobodno da bi na taj način imala prilike da se realno suoče sa vlastitim emocijama, da postepeno shvataju kako na njihove emocije reaguju druga djeca i odrasli posebno kada su u pitanju izlivi ljutnje i gnjeva. "Ginott navodi da će djeca, kad se podstiču da analiziraju svoje ponašanje, vjerovatno postojanja svjesna šta uslovljava njihove emocije. Ovaj svijet pomoći će im da prihvate i kontrolišu svoje emocije". Postoje razne vrste strahova koje prate dječiji razvoj. Djeca se boje mraka, iznenadnih šumova, nepoznatih osoba, raznih predmeta, životinja i sl. Štetno je strašiti djecu školom, jer takva djeca i školu mogu doživjeti traumom. U tom slučaju učenici imaju teškoća u procesu komunikacije sa procesom učenja i problema u vezi sa učenjem.

Ljubomora među djecom u jednoj porodici, među djecom u predškolskim ustanovama, česta je i stalna pratilac razvoja. Svako dijete voli oca i majku, voli vaspitačicu u predškolskoj ustanovi i želi da ona njega voli na isti način istim intenzitetom. Svaka situacija u kojoj više pažnje poklanja jednom djetetu u odnosu na drugo ili drugu djecu može da izazove ljubomoru. Ljubomora se posebno javlja kada se neko dijete preferira drugoj djeci, kada vaspitač ima miljenike u grupi i kada to otvoreno ispoljava. Pošto je često slučaj da mlađem djetetu mora posvećivati veću pažnju nego starijem, ljubomora se javlja kod starijeg a to može imati negativan uticaj na dječiji razvoj i njegov socijalni život. Ovo su neki od bitnih razloga zbog kojih se skreće pažnja roditeljima i vaspitačima da vode računa o ponašanju koje izaziva ljubomoru svodeći ga na najmanju mjeru, da ljubav i pažnju dijele na način koji će biti prihvatljiv za svu djecu i da ničim ne pokažu u grupi imaju svoje miljenike.

Kognitivni razvoj

Dijete u procesu kognitivnog razvoja aktivno istražuje okolinu, ⁶interpretira ono što saznaje na svoj način i tim kvantitativno i kvalitativno razvija svoje mišljenje. Pijaže je u naučnoj javnosti pružio dokaze za četiri faze kognitivnog razvoja mladih. Prva čini senzorni period oko dvije godine u kome dijete upoznaje stvari oko sebe putem senzomotorne aktivnosti koju u vezi sa njima obavlja. Objekti i ljudi postoje samo onda kada ih dijete vidi, čuje ili ih može dotaknuti. Druga je proporcionalnost od dvije do sedam u kome djeca mogu mentalno predočiti objekte i ljude, ali predočavanje ne mogu da ostvare logično. Pažnja predškolskog djeteta je nestabilna, ono nije ovladalo tehnikama učenja, te zbog toga ne uči rado kao dijete školskog uzrasta, Postepeno djeca stiču znanja, uočavaju puteve i načine kako da stiče znanje, i to postaje značajan činilac njihovog kognitivnog razvoja. U predškolskom dobu djeca intenzivno uče govorni jezik. Tempo razvoja jezika zavisi od uslova u kojem djeca žive, od kvaliteta verbalne komunikacije koju imaju s odraslim. Dijete staro dvije godine ima rječnik od 200 do 300 riječi, dok dijete staro 6 godina ima rječnik 2.500 riječi. U razvoju govora postoje izrazite individualne razlike kod djece. Kod ženske djece u prosjeku govor počinje ranije i broj riječi kojima se koristi je veći.

---

2. ⁶ Adžibaba-Gajanović, Nedeljka *Psihološki razvoj djeteta i vaspitanje*. Svjetlost, Sarajevo, 1982., str107

4.7. Osobine djeteta

Uobičajeno je bilo da se dijete, budući da se uglavnom smatralo da je samo dijete podložno socijalizacijskom uticaju, posmatra kao pasivni proizvod procesa socijalizacije tj. sila koje u njemu sudjeluju. Kasnije je to shvatanje odbačeno. Što se tiče sticanja osobina u procesu socijalizaciji koje su posmatrane u empirijskim istraživanjima, mi ćemo pažnju zadržati na problemu sticanja rodnog identiteta pojedinca. Istraživanja u domenu socijalizacije se zadržavaju na odnosu roditelji-djeca. Cilj je da se utvrdi dominantni vaspitni stil roditelja koji se smatra odgovornim za proizvodnju određenih načina ili stilova ponašanja kod djece. Druga empirijska istraživanja upozoravaju da je za socijalizacijski ishod često mnogo važnije kako djeca percipiraju očekivanja roditelja nego kako se roditelji prema njima ponašaju, što dovodi u pitanje izuzetnu koncentraciju istraživača a već spomenuti skup odlika roditeljskog djelovanja u socijalizaciji. U istraživanjima socijalizacije djece u porodici najviše je proučavano dejstvo makro društvenih činioaca. Porodična socijalizacija u srednjoj klasi ima mnogo više razumijevanja i odobravanja za individualni razvoj djeteta, dok je socijalizacija u radničkoj klasi više socijalno striktnija, represivnija zanemarujući potrebe i sposobnosti djeteta i njegov samostalni razvoj. U mjeri u kojoj se proces socijalizacije shvata kao proces socijalnog učenja, uobičajeno je da se on u empirijskim istraživanjima razmatra ili kroz inicijalne faktore koji proces pokreću, oblikuju i na njega fundamentalno utiču ili pak što je najčešće kroz rezultate tj. ostvarene promjene u jedinkama u smislu njihovih različitih neželjenih osobina.

4.8. Jezik kao osnovno sredstvo komunikacije

Iz potrebe čovjeka za saopštavanjem misli i osjećanja govorom razvio se jezik. Pomoću jezika ljudi iskazuju svoje misli, prenose jedni drugima informacije, izražavaju osjećanja, iznose mišljenja. Jezik je izraz čovjeka kao ljudskog bića. Tek u zajednici sa drugim ljudima pojedinci su dobili sposobnost govorenja ili komuniciranja pomoću jezika. Jezik je jednostavno najsavršeniji sistem znakova za sporazumijevanje i komuniciranje među ljudima. Jezik je društvena kategorija, nastao i razvijao se u sistemu društvenih odnosa. Jezik nije moguć u divljim plemenima ili među životinjama. Od svog nastanka do danas jezik ima dvije osnovne funkcije u komunikaciji: funkciju uticanja (danas bismo rekli propagandnu funkciju) i funkciju informisanja. Kasnije su se razvile i druge funkcije kao i funkcije rasonode. Mogućnost uticanja dovela je da su stari narodi posebnu pažnju poklanjali govornom umijeću, vještini govorenja. Drugo jezik je historijska kategorija. Nastao je i kad sama civilizacija. Jezici su kroz historiju

dijelili sudbini naroda koji su se njima služili. U većini slučajeva izumiranjem naroda izumirao je i njihov jezik. Narodi su međutim kroz povijest svoj jezik razvijali i obogaćivali. Treće, jezik je osnova kulture jednog naroda i društva u cjelini. Susreti dvaju naroda su susreti dvaju kultura. Prvo što čini savremena historijska nauka je upoznavanje jezika i pisma drevnog naroda da bi saznali nešto više o tom narodu. Četvrto jezik je osnovno sredstvo komuniciranja među ljudima, narodima i civilizacijama. Još je Mark Fabije Kvintilijan isticao da je jezik u govornom obliku najljepši dar koji su “svemogući bogovi darovali čovjeku“. Od postanka civilizacije do danas sačuvalo se oko 3000 jezika. Bilo ih je više, ali su neki izumrli zajedno sa narodima koji su se na tim jezicima sporazumjeli. Jezik je društvena kategorija, nastao je i razvijao samo u smislu društvenih odnosa. Pojedinaac, tj. čovjek u društvu u stalnoj je komunikaciji, verbalnoj (govorom) pisanim ili slikovnim putem. Komunikacijom se upoznaju ljudi i stječu nova saznanja.

4.9. Emocionalna inteligencija djece

Funkcioniranje jedne porodice ovisi od međusobnih interakcija njenih članova. Ukoliko se ti odnosi izgrađuju na bazi međusobnom povjerenja, brižnosti topline i podsticanja onda su takve porodice i uspješnije. Naravno roditelji su ti koji svoje porodične vrijednosti, znanje i osjećaje prenose na djecu unoseći svoja specifična pravila. Dobri roditelju su najbolji učitelji. Oni su ti koji poučavaju i pripremaju djecu za njihovo uključivanje u društvo. Savjeti i informacije koje djeca na taj način dobivaju od roditelja u bitnome određuju i organizuju njihov život. U uspostavljanju tih i takvih porodičnih odnosa između djece i roditelja u životnim relacijama igraju emocije. Kroz emocije se informiramo i komuniciramo sa drugima, te donosimo važne odluke o tome da li nam je nešto prihvatljivo ili ne. Svaka od njih (porodica) time u sebi sadrže ljudske vrijednosti, intimu, osjećaje, brigu, strahove, sigurnost, uspjeh i slično i sve se one mijenjaju i razvijaju kroz vrijeme. Oni funkcioniraju kao živi organizam, Ako jedan dio tijela boli, onda to osjeća cijeli organizam. To znači ako jedan član porodice ima problema i strahova, onda se to održava na ostale članove. Djeca kao najosjetljivija kategorija u porodici trebaju se učiti prepoznavanju tih emocija. Radi se o pojmu emocionalne inteligencije, koja jeste urođena, ali se ona nadalje mora razvijati. Emocionalno stabilno dijete lakše će uočiti probleme i opasne situacije. Istraživanja na tom polju ukazuju da su djeca koja su bila obuhvaćena emocionalnim učenjem, za razliku od onih koji to nisu-ovladava strategijom smirivanja, boljoj komunikaciji s drugima i u krajnosti efikasnije su učili u školi. Učenjem i razvijanjem emocionalne inteligencije i socijalnih vještina, naprosto bolje se prilagođavamo nastalim situacijama. U suštini koliko

roditelj, tj. odrasli budu uložili svojih osjećanja toliko će i djeca izrasti u emocionalno zdrave osobe. Bez obzira na utjecaj okoline roditelju su ipak ti koji i dalje usmjeravaju razvoj djeteta. Oni su prvi koji trebaju naučiti dijete emocionalnim vještinama. Polazeći od toga da su osjećanja temelj ponašanja djece, roditelji su dužni od njih stvoriti nezavisne ličnosti. Jer dijete koje bude tako odgajano imat će samopouzdanje i moći će se oduprijeti raznim utjecajima u društvu, propagandama i manipulacijama. Učenjem, odnosno razvijanjem emocionalne inteligencije izgrađuje se svijest o sebi te potiče se veća samokontrola i snalaženje u društvenim kontaktima. Djeca koja su na taj način odgajanja da koriste i upravljaju svojim emocijama, prema svim istraživanjima pokazala su da imaju prednost i da su: bolji učenici i studenti, sposobniji da se odupru pritisku vršnjaka, bolje rješavaju probleme i konflikte, imaju manje problema u ponašanju, manje su sklona nasilju i dr. Odnosi između roditelja i djece postaju poremećeni kada se pokloni pretvore u podmićivanje ili ucjene kako bi se djeca ponašala na željeni način. Dijete koje je naučilo da je inačenje dobar način da dobije ili iznudi što želi ustvari prihvata te objekte kao zamjenu za stvarnu ljubav. (Shaw, Wood, 2009: 99). Ako se djetetu neprekidno ugađa i ako ono nema priliku čuti ne i znati za zabrane, onda nikada neće naučiti i da drugi ljudi imaju svoje živote, osjećaje, potrebe i svoju volju. Bez dobro razvijenog osjećaja empatije, dijete neće moći voljeti (Shaw, Wood, 2009: 99). U tom slučaju roditelji snose odgovornost. Da bi tako promijenili nepoželjno ponašanje svoje djece, roditelju najprije trebaju promijeniti sebe. A kad to urade izmijenit će - utjecat će i na svoju djecu i društvo u cjelini. To potvrđuje i kuranski ajet: Stanje jednog naroda neće se izmijeniti dok taj narod ne promijeni sebe (Er-Rad,u). Roditelji svoju odsutnost i nedostatak emocionalne topline nastoje nadomjesti nečim što nakratko zadovoljavam dječije interese. To ustvari ide naruku onima koji imaju ekonomsku moć, jer se na taj način razvija potrošački mentalitet porodice. Međutim, emocionalna toplina se ničim ne može nadoknaditi.

blogovi. Ovakav vid komunikacije se najbrže razvija, a sam konzument prinuđen je pratiti te procese koji ustvari karakteriziraju društvo u cjelini.

Zaključak

Svako dijete ima pravo na obrazovanje, jednak pristup, jednake mogućnosti za sve. Svako dijete je specifično na svoj način, ima svoje potrebe, razmišljanje i različit način razmišljanja, pogleda na sve. U predškolskim ustanovama je uzrast koji tek formira svoje želje i spoznaje šta želi. Svako dijete je posebno na svoj način. Djeci s autizmom smeta buka, pa začepljuju uši i kruže. Neki nastavnici konstatuju da su nemirni, a sasvim je suprotno. Oni traže svoj mir, prostor je skučen, a njima treba više prostora i ljubavi. Jedna curica voli balone, pa poslije drugih aktivnosti kao nagradu dobije balon i igramo se s njom. Dječak koji voli muziku zna sve dječije pjesmice napamet i pazi svoje drugare. Jako je brižan. Curici koja je u kolicima prilazi i tepa na svoj dječiji način. Neki od njih vole da mirišu vlažne maramice, dezodorans, sve što miriše. Neki vole da boje, da slažu slagalice jer to ih opušta, a neki, opet, da plešu skakutanjem. Rade radove, pravimo ježa, djevojčicu i dječaka sa kabanicom. Jako su kreativni i puni mašte. Djeca s autizmom imaju velik smisao za kreativnost. Njihov zagrljaj i poljubac je pun emocija iako je nekada teško do njih doprijeti jer su u svom svijetu mašte. Zato i jesu posebni i divni na svoj način. Ujutro pričamo, imamo dječiji sastanak. Pričamo o tome kakvo nam je vrijeme tog dana, pa igramo igru kroz dječije pjesmice. Poslije slijedi zadaća i kreativni dio. Uživaju u danu koji je ispunjen njihovim kreacijama i maštama kroz dječiji smijeh. Nekad nešto simpatično kažu što je svojstveno samo djetetu. Rad sa djecom je neopisivo lijep. Oni ispunjavaju ljude svojom maštom i kreativnošću. Ako jedan dan neko dijete nedostaje, fali na svoj način i djeci i nama nastavnicama. Izabrala sam ove vesele boje jer su to njihove boje. Jedan dječak, kada ga pitam koja je ovo boja, kaže žuta, njegova najdraža boja. Isto tako, kad nekog od njih nema, kad se vrati kažu: „Pa gdje si ti, što te nema?“, i to bude toliko simpatično i popravi nam dan da jedva čekamo opet da vidimo tu milu djecu sa osmijehom na licu. Zato ih nastavnici nemojte izdvajati.

Ovo je rad jednog dječaka, koji mi je poklonio dok sam radila sa njim. Znaju biti dosta emotivni. Ovaj dječak je imao disleksiju i ADHD. Dok bi čitao, bilo je to jako nečujno. Dogovorila sam se sa drugovima iz razreda da uvijek nešto obuku sa natpisom, pa smo skupa čitali. I, malo po malo, oslobodio se je. Na kraju je izašao ispred table i čitao na glas. To je moj ponos, to je dokaz ta djeca mogu puno, samo treba raditi sa njima puno. ***Kažu mi da sam nemiran, nesnošljiv, dobijam kazne, a samo sam obično dijete, možda malo posebno jer brzo uradim svoj zadatak i dosadi mi raditi stalno isto. Ne vole me drugovi - jer galamim na času. Na velikom odmoru i ja bih se igrao odbojke ili košarke sa njima, ali me izbjegavaju. Kao znak svog protesta "rondam", a oni misle da sam nepristojan, a zapravo sam samo neshvaćen. Druže moj, dodaj mi loptu da se igramo, sjedi sa mnom u klupu da učimo zajedno da imam veće samopouzdanje i da se osjećam kao ti jer ja i jesam kao ti. Sjedim na klupi i jedem užinu, nudim tebe, a ti kažeš: "Ne, hvala", i odeš sa drugarima, a ja ostanem tužan i razočaran. Imam i ja odlične ocjene, inteligentan sam; imam i ja potrebu da se družim. Kažu mi: "Ponavljaš isto nakon pet minuta kazne", a ne znaju da to radim iz svog nezadovoljstva, da ja samo tako znam iskazati svoje nezadovoljstvo. Kada bi se potrudili da me shvate razumjeli bi ustvari u čemu je problem i. I ja sam isto dijete kao ti. Imam iste potrebe, igrao bih se smijao i sve ostalo. Ne znam ti reći volim te, ali imam topao osmijeh i pogled dječiji koji će ti reći: "Samo me pogledaj i pruži mi ruku". U mom posebnom svijetu, svijetu mašte nema buke i zlobe; u njemu vlada tišina koju volim i zato sam poseban.***

Ovo je rad jednog dječaka, koji mi je poklonio dok sam radila sa njim. Znaju biti dosta emotivni. Ovaj dječak je imao disleksiju i ADHD. Dok bi čitao, bilo je to jako nečujno. Dogovorila sam se sa drugovima iz razreda da uvijek nešto obuku sa natpisom, pa smo skupa čitali. I, malo po malo, oslobodio se je. Na kraju je izašao ispred table i čitao na glas. To je moj ponos, to je dokaz ta djeca mogu puno, samo treba raditi sa njima puno. ***Kažu mi da sam nemiran, nesnošljiv, dobijam kazne, a samo sam obično dijete, možda malo posebno jer brzo uradim svoj zadatak i dosadi mi raditi stalno isto. Ne vole me drugovi - jer galamim na času. Na velikom odmoru i ja bih se igrao odbojke ili košarke sa njima, ali me izbjegavaju. Kao znak svog protesta "rondam", a oni misle da sam nepristojan, a zapravo sam samo neshvaćen. Druže moj, dodaj mi loptu da se igramo, sjedi sa mnom u klupu da učimo zajedno da imam veće samopouzdanje i da se osjećam kao ti jer ja i jesam kao ti. Sjedim na klupi i jedem užinu, nudim tebe, a ti kažeš: "Ne, hvala", i odeš sa drugarima, a ja ostanem tužan i razočaran. Imam i ja odlične ocjene, inteligentan sam; imam i ja potrebu da se družim. Kažu mi: "Ponavljaš isto nakon pet minuta kazne", a ne znaju da to radim iz svog nezadovoljstva, da ja samo tako znam iskazati svoje nezadovoljstvo. Kada bi se potrudili da me shvate razumjeli bi ustvari u čemu je problem i. I ja sam isto dijete kao ti. Imam iste potrebe, igrao bih se smijao i sve ostalo. Ne znam ti reći volim te, ali imam topao osmijeh i pogled dječiji koji će ti reći: "Samo me pogledaj i pruži mi ruku". U mom posebnom svijetu, svijetu mašte nema buke i zlobe; u njemu vlada tišina koju volim i zato sam poseban. U njemu sam bezbrižan - upoznaj i ti moj svijet tako što ćeš upoznati mene. Uči, igraj se sa mnom jer sve to mogu i ja, samo mi priđi. Poklonit ću ti zauzvrat puno ljubavi. Ja samo trebam ljubav i pažnju. Iako kažu da ne volim društvo jer sam autist, to nije istina. U svoju maštu puštam osobe koje me prihvate i koje su blage i razumljive i koje***

upoznajući mene upoznaju i moj svijet. I ja mogu da progovorim, da čitam i pišem, samo mi daj šansu.

rad djeteta(I ja mogu stvarati)

I ja mogu stvarati, samo mi treba prilika da to pokažem. Uzela sam da pišem rad o ovoj djeci jer su zaista posebna, ne zbog dijagnoze nego što mogu pružiti dosta emocija, ljubavi samo mi to trebamo prepoznati i pružiti im podršku. Ja sam dijeteeeeeeeeeeeeeeeee, čuje li neko moj glas u ovoj zemlji?! Nisam čudak, imam osjećaje i emocije i sve ostalo kao i ti, samo sam malo drugačiji, ništa više!!!!!!!!!!!!!!Ima li iko sluha u ovoj. Na žalost nisu dovoljno shvaćena u društvu i našoj zemlji dovoljno koliko oni to zaslužuju

Dat ću jedan primjer: ušla sam u salu fizičkog, dijete je kružilo u krug; bi li se vama zamantalo da tako radite 45 minuta? Bi, naravno. Uzela sam loptu, a nastavnik me je u čudu gledao. I za nepuna dva časa naučila sam ga da igra odbojku, ne savršeno, al' igra. Pridružila su nam se i djeca iz razreda i igrali s nama, a nastavnik je ostao u još većem čudu. Nakon toga sam bila ponosna na njega i on je bio sretan jer je nešto naučio. Kaže nastavnik da on uvijek tako trči. To je zato što se niko nije potrudio da mu priđe i objasni. Nakon toga sam ga naučila da ljepše piše, i to dijete je meni reklo volim te sa poljupcem. To je njegov znak zahvalnosti, koji odrasli nemaju. Djeca na svoj način pokazuju svoje emocije i nezadovoljstvo. Da zaključimo sva djeca trebaju ljubav i pravo na obrazovanje. Svako dijete ima svoje potrebe, iskazuje na svoj način samo to trebamo prepoznati.

Literatura

1. Adžibaba-Gajanović, Nedeljka. *Psihološki razvoj djeteta i vaspitanje*. Svjetlost, Sarajevo, 1982.
2. Aronson, Elit. *Socijalna psihologija*. Naklada Zagreb, 2005.
3. Bouillet, Dejana, Slobodan Uzelac. *Osnove socijalne pedagogije*, Školska knjiga, Zagreb, 2007.
4. Dizdarević, Ismet. *Agensi socijalne ličnosti*. Sarajevo, 2002.
5. Fedil, Danijel. *Hiperaktivno dijete*. Novi Sad, 2000.
6. Gadžo Šašić, Sabira. *Socijalni rad s osobama s invaliditetom*, FPN, 2016.
7. Getrat Enolot. *Struktura u dječjem vrtiću*. Hrvatsko izdanje, 2010.
8. Greenspan, Stanley. *Zahtjevna djeca*. Donji Veljkovac, 2004.
9. Greenspan, Stanley. *Dete s posebnim potrebama*. Beograd, 2010.
10. Hašimbegović-Valenzuela, Aida. *Psihologija podučavanja da li nastavnici mogu drugačije i bolje*. Svjetlost, Sarajevo, 1998.
11. Koković, Dragan. *Društvo i obrazovni kapital*. Novi Sad, 2009.
12. Mandić, Petar. *Psihologija u službi nastave*. Tuzla, 1991.
13. Milić, Anđelka. *Sociologija porodice*. Beograd, 2001.
14. Miller, Scott A. *Dječja psihologija*. Senat sveučilišta u Zagrebu, 1997.
15. Miller, Scott A. *Dječja psihologija moderna znanost*. Jasterbarsko: Naklada Slap, 2005.
16. Mirković, Borjana. *Uloga predškolskog odgoja i obrazovanja*. Sarajevo, 2019.
17. Selhanović, Selman. *Savremeni mediji i porodica u svijetu ekonomskog propagandnog diskursa*. Nacionalna univerzitetska biblioteka Sarajevo, 2019.
18. Stamenković. *Uvod u permanentno obrazovanje*. Beograd, 1971.
19. Tahirović, Senija. *Psihološki razvoj djece i mladih*. Sarajevo, 2013.
20. Tucaković, Šemso. *Historija komuniciranja*. Univerzitetska knjiga Sarajevo, 2000.
21. Vranješ, Aleksandar, Miroslav Radojković. *Međunarodno komuniciranje u informacionom društvu*. Beograd, 2015.
22. Wincolt, David W. *Dijete, obitelj i vanjski svijet*. Zagreb, 1980.
23. Wood, David. *Kako djeca uče*. Sveučilišna biblioteka, 1918

Naziv odsjeka i/ili katedre: _____
Predmet: _____

IZJAVA O AUTENTIČNOSTI RADOVA

Ime i prezime: Aida Telalagić
Naslov rada: Modeli efikasne organizacijske komunikacije u predškolskim ustanovama za djecu sa poteškoćama
Vrsta rada: Završni magistarski rad
Broj stranica: 60

Potvrđujem:

- da sam pročitao/la dokumente koji se odnose na plagijarizam, kako je to definirano Statutom Univerziteta u Sarajevu, Etičkim kodeksom Univerziteta u Sarajevu i pravilima studiranja koja se odnose na I i II ciklus studija, integrirani studijski program I i II ciklusa i III ciklus studija na Univerzitetu u Sarajevu, kao i uputama o plagijarizmu navedenim na web stranici Univerziteta u Sarajevu;
- da sam svjestan/na univerzitetskih disciplinskih pravila koja se tiču plagijarizma;
- da je rad koji predajem potpuno moj, samostalni rad, osim u dijelovima gdje je to naznačeno;
- da rad nije predat, u cjelini ili djelimično, za stjecanje zvanja na Univerzitetu u Sarajevu ili nekoj drugoj visokoškolskoj ustanovi;
- da sam jasno naznačio/la prisustvo citiranog ili parafraziranog materijala i da sam se referirao/la na sve izvore;
- da sam dosljedno naveo/la korištene i citirane izvore ili bibliografiju po nekom od preporučenih stilova citiranja, sa navođenjem potpune reference koja obuhvata potpuni bibliografski opis korištenog i citiranog izvora;
- da sam odgovarajuće naznačio/la svaku pomoć koju sam dobio/la pored pomoći mentora/ice i akademskih tutora/ica.

Mjesto, datum

_____

Potpis

____Telalagić Aida_____